

DERS ADI Türk Dili I
ÜNİTE ADI Dil Nedir? Dilin Tanımı ve Önemi
ÜNİTE NO 1
YAZAR Prof.Dr. LOKMAN TURAN

DİL NEDİR?

Dil, somut ve soyut olarak insanın etrafında var olan her şeyin sese bürünmüş şeklidir. Yüzyıllar boyunca bilim adamları ve felsefeciler dillerin nasıl meydana geldiği, insanoğlunun kullandığı ilk dilin hangisi olduğu, dillerin sonradan nasıl çeşitlendiği konusunda fikirler ileri sürmüşlerdir.

DİLİN TANIMI VE ÖNEMİ

Dil, anlaşmayı sağlayan sistemli işaretler birliğidir. İnsandan insana mesajlar iletebilen semboller bütünüdür. Dilin insanlık tarihiyle birlikte var olduğu kabul edilmektedir. Muharrem Ergin dili şu şekilde tanımlamaktadır: “Dil, (aynı dili konuşan ve yazan) insanlar arasında anlaşmayı sağlayan doğal bir araç, kendine özgü kanunları olan ve bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış gizli antlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş toplumsal bir yapıdır.”[3] Alman dilci Humbolt “Dille hayat, dille tarih ayrılmaz kavramlardır.” der. Alman düşünür Hegel’e göre “Dil, tarihten de öncedir.”

DİLİN NİTELİKLERİ

Dil, uzun zaman içinde, tarih, coğrafya, kültür, medeniyet ve toplumsal etkilerle, bütün toplumun kolektif şuurundan, heyecanından ve zekâsından doğmuştur. Fertten doğmuş olmakla birlikte zamanla ferdin malı olmaktan çıkmış, genelleşmiş ve belli biçimler kazanmıştır. Dolayısıyla fert, topluma ait olan bu müessese üzerinde istediği gibi tasarruf etme hakkını kaybetmiştir. Yalnız, ona bu dili konuşma hakkı verilmiştir. Sadece konuşma değil, kurallarına uygun olarak konuşma... Bir millete mensup olan hiç kimse, ana dilini bozma, yanlış ve kötü kullanma hakkına sahip değildir. Dil; yapısı, oluşumu, tarihî gelişimi, kullanıldığı coğrafi alan, kullanılış yeri, zamanı ve çağı, onu kullanan zümreler, dilin geçerliliği ve işlevliği gibi yönlerden de ayrıca adlandırılır: Ana dil, arkaik dil, avam(halk) dili, çocuk dili, devlet dili, din dili, diplomatik dil, doğal dil, edebiyat dili, duygu dili, gazete dili, hayvan dili, ibadet dili, bilim dili, konuşma dili vs...

DİLLERİN TÜREYİŞİ İLE İLGİLİ TEORİLER

İnsanın ilk olarak nasıl, ne zaman ve hangi dili konuştuğu yüzyıllardır merak edilen bir konudur. Bu sorulara cevap vermek oldukça zordur. Bunun nedeni yazılı metinlerin ancak yakın bir geçmişi aydınlatmaya imkân vermesindedir. En eski belgeler sayılan Sümerce metinler bile ancak 5500 yıl öncesine ışık tutmaktadır. Oysa insanoğlunun çok daha önceleri var olduğu ve dilin birinci kolu sayılan konuşmanın çok daha önce ortaya çıktığı ve yazının daha sonraları kullanıldığı kuvvetle muhtemeldir. Dillerin Doğuşu ile İlgili Babil Kulesi Efsanesi Pek çok kültürde zikredilen ve kutsal kitaplarda da adı geçen Babil Kulesi, yeryüzündeki ulusların ve onların konuşmakta olduğu binlerce dilin nasıl oluştuğuyla ilgili bir inanışı ihtiva etmektedir: Efsaneye göre insanlar, Tanrı ya ulaşmak ve ona daha yakın olabilmek için, uyum içerisinde ve büyük bir istekle göğe yükselen bir kule yapmaya başlamışlardır. Kule, çok geçmeden yükselmeye başlamış ve bunu gören Tanrı, kuleyi inşa eden her insana ayrı bir dil vermiş, onları dünyanın dört bir tarafına savurmuştur. İnsanlar birbirleriyle anlaşamadıkları için kulenin yapımı da durmuş ve dünya üzerinde çok sayıda ulus ve bu uluslara ait binlerce dil türemiştir. Dilin nasıl türediği konusunda pek çok görüş ortaya atılmıştır. Bunları dört ana bölümde değerlendirmek mümkündür: İlahiyatçı/Teolojik Görüş Üç mukaddes kitabın verdiği bilgilere göre dil, Hz. Âdem’e ve onun şahsında insanlara doğuştan verilmiş ilahî bir yetenektir. Filozoflar da ayrıca ilgilerini çeken bu konu üzerinde fikir ve akıl yürütmüşler, bu görüşe aklaşmışlardır. Abelard, Jacob Grimm ve Whitney İlahiyatçı / Teolojik Görüşü savunan isimlerdir. Doğuştancı Görüş İlahiyatçı Görüş’e yaklaşmakla birlikte, hareket noktası dinî değil, biyolojiktir. İnsanda doğuştan var olan dil yeteneği, zamanla taklit, jest ve mimiklerle ortaya çıkmıştır. Max Müller ve Ernest Renan’ın görüşü bu doğrultudadır. Deneyimci Görüş İnsan çevresindeki ses ve hareketlerin etkisinde kalarak onlara benzer ses ve hareketler çıkarmayı deneyerek dil (konuşma) yeteneği kazanmıştır. Condillac, Hobbes, Darwin gibi düşünürler bu görüşü ileri sürmüşlerdir. Antropolojik Görüş Bir filozof fantezisi olarak değerlendirilebilir. 25 milyon yıl önce Doğu Afrika’da yaşadığı var sayılan ve maymınsan denilen yaratıklar üzerine kurulmuş bir teoridir. Son üç görüş, insanın dili sonradan öğrendiği ve geliştirdiği

temasından hareket eder. Bunun nasıl başladığı konusunda birtakım görüşler ileri sürülmüştür. Bazı bilgilerden, benzerliklerden hareketle, dillerin önce el ve gövde hareketleriyle başladığı (el dili), sonra yüz ve jest hareketlerinin buna eklendiği (jest ve mimik dili) daha sonra da bunların yetersizliği karşısında sesin doğduğu ve bunlara ilave edildiği iddia edilmiştir.

KONUŞMA DİLİ VE YAZI DİLİ

Bir dilin konuşma ve yazı dili olmak üzere iki yönü vardır. İnsanların karşılıklı ve sesli olarak görüşürken konuştukları dil, konuşma dilidir. Yazıda kullanılan dil ise yazı dilidir. Yazı dili aynı zamanda bir milletin kültür dilidir. Kültür dili, milletlerin kültür merkezi olarak gelişen yerleşim diline verilen addır. Konuşma dilinde, yanlış söylenen bir sözden ya da bir kelimenin yerli yerince kullanılmamasından doğan aksaklık anında geriye dönülerek düzeltilebilirken, yazı dilinde bu mümkün olmaz. Bu bakımdan yazı dili, içerisinde yanlışlıkların ve eksikliklerin bulunmasına müsaade etmeyecek ölçüde dikkatli ve titiz bir şekilde kullanılması gereken bir dildir. Yazı dili, lehçelerden veya ağızlardan birine göre şekillenir. Bir milletin din, edebiyat ve bilim adamları yazı dilini zenginleştirir ve yazı dili belli ölçülerde konuşma dilinden farklılaşır.

DERS ADI Türk Dili I

ÜNİTE ADI DİL - KÜLTÜR

ÜNİTE NO 2

YAZAR Prof.Dr. OĞUZHAN SEVİM

DİL

Aksan'a (2007) göre dil; düşünülmemeyecek kadar çok yönlü, değişik açılardan bakılınca farklı nitelikleri beliren, çözülemeyen birçok sırrı barındıran büyümlü bir varlıktır. Yine insan ve onun mensubu olduğu toplumların kültürel varlıklarının oluşmasında ve devam ettirilmesinde temel unsur olan bir kurumdur. Demir (2004) dili insanın dünyadaki yerini ve değerini belirleyen unsur olarak nitelendirmiştir. Bu tanım insan etkinlikleriyle dil kullanımları arasındaki ilişkiyi belirlemeye dönük çalışmalarla temellendirilebilir. Korkmaz vd. (2007) de insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliğın zekâ ve düşünme yeteneğı olduğunu, zekâ ve düşünme yeteneğının insanın benliğının oluşmasını sağlayan öğeler ve bu öğelerin oluşturduğu duygu ve düşüncelerin dışarı aktarımında en büyük yardımcının dil olduğunu dile getirmişlerdir. Bu görüşe göre dil, insan benliğinin oluşmasında ve insanın varoluşunu ortaya koymasında bir araç niteliğı taşımaktadır. Ünalın (2005) ise dilin kültürel boyutunu vurgulamış ve dili; onu konuşan milletin yaşayış biçimini, kültürünü, dünya görüşünü ve tarihî süreçte geçirdiğı evreleri, diğer toplumlarla kurduğı ilişkilerin bir yansıtıcısı, başka bir ifadeyle aktarıcısı olarak nitelendirmiştir. Wittgenstein, "Tractatus" adlı eserinde düşüncenin anlamlı önermeler olduğunu ve önermelerin toplamının da dili ifade ettiğini (akt. Hadot, 2011) dile getirmiştir. Düşünce üretimi ve aktarımının vurgulandığı bu tanımla dilin soyut özelliğı de belirtilmiştir. Macit ve Cavkaytar (2012) ise dilin konuşma boyutunu öne çıkaran bir tanım yaparak dilin öğrenilmediğini, edinildiğini ve kulaktan kulağı aktarıldığın ifade etmişlerdir. Dil tanımları dikkate alındığında dilin düşüncüyü oluşturma ve düşüncüyü ifade etme gibi önemli iki boyutu ortaya çıkmaktadır. Dilin İşlevleri Dilin toplumsal yaşam için hayati değerde işlevleri vardır. Bu konuda ruhbilimcilerin, etnologların, halkbilimcilerin ya da dil bilimcilerin farklı görüşleri bulunmaktadır (Kılıç, 2002). Örneğın; dil bilimci Lyons'a göre betimleyici İşlev, anlatım işlevi ve toplumsal işlev olmak üzere dilin üç farklı işlevi bulunmaktadır. Bir başka dil bilimci olan Halliday'e göre ise dilin üç temel işlevi vardır: Düşünsel işlev, kişilerarası işlev ve metinsel işlev. Karl Bühler ise dili kültür açısından ele alarak dilin anlatım, çağrı ve betimleyici işlevlerinden bahseder. Etnolog Malinovski'ye göre dilin edimsel ve törensel olmak üzere iki temel işlevi vardır. Britton dilin belgesel, yazınsal ve anlatım olmak üzere üç temel işlevine dikkat çekmektedir. Jakobson ise anlatım, çağrı, ilişki, betimleme, üstdil ve yazınsal olmak üzere dilin altı işlevinden bahsetmektedir. Anlatım işlevi Göndericinin düşünceleri, hisleri, ilkeleri, öncelikleri, ön yargıları ve geçmiş deneyimleri hakkında alıcıya bilgi veren işlevdir. Betimleme işlevi Göndericinin iletişim ortamında gerçek bilgileri alıcıya iletmek için kullandığı işlevdir. Göndericinin doğal ortamdaki olguları dilin betimleme işleviyle alıcıya aktarması işlemidir. Çağrı işlevi Dilin çağrı işlevi tamamen alıcıyla ilgili bir konudur. Burada önemli olan göndericinin ilettiğı mesajın alıcı üzerindeki etkisidir yani alıcı tarafından nasıl anlaşıldığıdır. Toplumsal işlev Dilin en önemli işlevlerinden birisi sosyal bir varlık olan insanı diğer insanlarla iletişimsel bağlamlarda buluşturma ve topluluk hâlinde yaşama sürecinin devam etmesine katkı sağlamaktır. Edebî işlev Dilin sadece sözcüklere ve dil bilgisi yapılarına bağılı kalarak soyut bir şekilde ele alınması doğru bir yaklaşım sunmaz. Bir insanın ana dilini tam anlamıyla konuşabilmesi; mensubu olduğu toplumun kültürünü, kültür farklılığın, yaşayış tarzını, hayatla ilgili tasarımlarını tam manasıyla bilmesi demektir. Bu noktada dil, bireyin ana dilini öğrenerek sosyalleşmesinde önemli bir sorumluluğı yerine getirir. Dilin edebî işlevinin ürünleri olan edebiyat metinleri, yazıldıkları dilin edebî zevklerini, kültürünü ve toplumsal değerlerini yansıtır.

KÜLTÜR

Kültürün en genel tanımının "insanoğlunun ortaya koyduğı maddi ve manevi değerlerin tümü" olduğu düşünülürse yanlış olmaz. Fakat burada maddi ve manevi değerlerin ne olduğuna bir açıklık getirilmesi gerekir. İnsanın ortaya koyduğı tüm araç ve gereçler kültürün maddi yönüne işaret ederken yine insan ürünü olan tüm anlamlar, kurallar, değerler ise manevi kültüre işaret eder (Kongar, 2003). İnsanın ürettiğı her ahlak kuralı ya da her araç kültürün ögesidir. İnsanların üzerindeki giysileri, günlük hayatta işlerini kolaylaştırmak için kullandıkları araçlar, kafalarından geçen her ahlaki ya da dinî düşünce

kültürdür. Kültürel Ögeler Kültürün oluşum süreci göz önünde bulundurulduğunda kültürel öğeleri belli birkaç başlık altında toplamak çok zordur. Fakat kültürel öğeler temelde maddi ve manevi olmak üzere iki başlık altında ele alınabilir. Maddi kültürel öğeler Toplumların konuştukları dilleri, inançları, sahip oldukları dünya görüşü, örfleri ve gelenekleri, uymakla yükümlü oldukları sosyal kurallar, maddi olmayan kültürel öğeleri oluştururken gündelik hayatta kullandığı elbiseleri, caddeleri, sokakları, tiyatro binaları, müzeleri, park ve bahçeleri, evleri, binaları, silahları ve bunlar gibi pek çoğu maddi kültürel öğeleri oluşturmaktadır. Din Din, insan olmanın en önemli ihtiyaçlarından biridir. İnsan çevresini aklıyla şekillendirip kendine en uygun hâle getirirken ruh dünyasını da din ile düzenlemekte, geleceğe dair planlarını dinin kendisine vermiş olduğu ruhsal rahatlıkla yapmaktadır. Dil Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan, sözlü ve yazılı bir gelenekle geçmiş ile bugün arasında bağ kurarak şu anda şekillenmeye devam eden kültürel değerleri geleceğe taşıyan köprü konumundaki sistemli yapıdır. Tarih İnsanları bir arada tutan ya da bir arada yaşamaya istekli kılan en önemli kültürel öğelerden birisi de tarihtir. İnsanlar sahip oldukları tarihsel köklere bağlı olarak birlik ve beraberlik şuuruna sahip olup geleceğe dair aynı hayalleri paylaşırlar. Değerler Değerler, olaylar karşısında geliştirilecek tepkilerin içeriği ve şekliyle ilgili ipuçları veren, adeta insan hayatını bir örümcek ağı gibi sarıp sarmalayan yaşam koşullarıdır. İnsanlar ne kadar çok değeri paylaşırsa o toplumun kültürel zemini de o kadar sağlam ve güçlüdür. Dünya görüşü Dünya görüşü; toplumları bir arada tutan ve geleceğe aynı pencereden bakmalarını sağlayan, hâldeki tutum ve davranışlarını şekillendiren bilgi ve değerler bütünüdür. Her toplumun kendine özgü bir dünya görüşü vardır Dil, Kültür ve Edebiyat İlişkisi Dilin kültürel bir araç olarak ortaya çıkmasında, estetik bir anlayışla en üst düzeyde işlendiği edebiyatın çok büyük bir etkisi vardır. Edebiyat, kültürün en önemli şubelerinden birisidir. Edebiyat; düşünce, his, inanç ve hayallerin manzum ya da mensur olarak güzel ve etkili bir şekilde anlatılması sanatıdır. Edebiyatın ana malzemesi dildir, dolayısıyla dil gibi edebiyat da kültürün hem unsuru hem de taşıyıcısıdır. Bu yönüyle edebiyatın diğer kültür öğeleri arasında ayrı bir yeri vardır. Edebiyatın ait olduğu toplumun kuşakları arasında köprü işlevi görme-si, diğer kültür değerleri arasında kendisine seçkin bir yer edindirmiştir. Öyle ki edebiyatın insanı en geniş bir biçimde ele alması, tüm zenginliklerini kapsaması ve diğer toplum fertleriyle ortak bir paydada buluşturması yönleri bazı düşünürler tarafından kültürün ta kendisi olarak kabul edilmesine bile vesile olmuştur (Cunbur & Parlatur, 1990: 203). Edebiyat bir kültür taşıyıcısı olduğu gibi kültürün de önemli ögesidir.

DERS ADI Türk Dili I

ÜNİTE ADIDI Dil Aileleri-Dil Grupları/ Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri

ÜNİTE NO 3

YAZAR Prof.Dr. LOKMAN TURAN

Asya'nın ortalarından Avrupa'ya kadar yayılan bir dilin tarihî hüviyetini tespit ve tayin etmek kuşkusuz kolay bir iş değildir. Bir dilin esas varlığı ortaya konulan eserlerle anlaşılır. Şüphesiz bu eserlerin ortaya çıktığı ve etkileşimde bulunduğu dillere göre ses ve şekil bakımından farklı hususiyetler arz etmesi söz konusudur. Ayrıca ister akraba diller olsun ister olmasın varlığını farklı suretlerde gösteren diller hem gelişmiş hem de değişerek bugünlere kadar gelmiştir. Şüphesiz bu değişim ve gelişim sürecini tamamlayamayan diller kaybolmuşlardır. Dillerin birbirleriyle akrabalıklarını tespit ve tayin etmek için belli kriterler dikkate alınır. Bir dilin başka bir dile çok fazla kelime vermiş olması bu dillerin akraba olduklarını göstermez. Yapılan tespitlerde başka birtakım ölçütler dikkate alınmakla birlikte en temel ihtiyaçları gösteren kelimeleri ortak olan diller akraba diller sınıfında kabul edilirler. Örneğin Türkçe, Sırpça ve Boşnakça'ya çok fazla kelime vermesine rağmen bu diller akraba değildir. Bununla birlikte Türkçe birtakım ses farklılıkları olmasına rağmen temel ihtiyaçları gösteren kelimeleri ortak olan diller ile akrabadır. Örneğin Macarca gibi. Dünya dilleri, dili oluşturan kelimelerin, eklerin, bu eklerin kuruluş ve işleyişleri gibi yapı bakımından gösterdikleri benzerliklerine göre üçe ayrılır. Bunlar; tek heceli, eklemeli ve çekimli dillerdir. Türkçe, eklemeli dil grubuna dâhildir. Kaynak bakımından birbirine yakın olan diller bir aile oluşturur. Aynı kaynaktan beslenen diller bu şekilde farklı dil ailelerine ayrılır. Bir dil ailesi, tarihin bilinmeyen dönemlerinde bir ana dilden türeyen dillerin oluşturduğu topluluktur. Kaynak bakımından ise diller beşe ayrılır. Bunlar; Hint-Avrupa dilleri, Hami-Sami dilleri, Bantu dilleri, Çin-Tibet dilleri, Ural-Altay dilleridir. Türkçe, bu dil gruplarından Ural-Altay dillerine dâhildir. Dil bilginlerinin yapmış oldukları çalışmalar neticesinde Ural-Altay dilleri, Ural ve Altay dilleri olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Bu ayrımı yapan ilk kişi ise Wilhelm Schoot (1802-1889)'tur. Türkçe yukarıda belirtilen dil ailelerinden Ural-Altay dilleri grubuna girer. Ural-Altay dilleri bahsi geçen dil aileleri gibi sağlam bir dil ailesi yapısı göstermez. Örneğin, Hint-Avrupa dilleri arasındaki yakın benzerlikler Ural-Altay dilleri arasında görülmez. Bu nedenle Ural-Altay dillerini bir dil ailesi olarak değil, bir dil grubu olarak görmek daha yerinde olur. Türk yazı dilinin tarihi VII. ve VIII. yüzyıllarda Orhon vadisinde dikilmiş olan yazıtlarla başlar. Dil üzerine yapılan araştırmalar sonucunda dünya üzerinde konuşulan dillerin ortak özelliklerinin bulunduğu tespit edilmiştir. Diller arasında bulunan ortak özelliklerinden hareketle dil aileleri ve dil grupları tanımlanmış ve diller tasnif edilmiştir. Türkçenin dünya dilleri arasındaki yerini tanımlayabilmek için de öncelikle dünya dillerinin özelliklerine kısaca bakmak gerekir. Bu bölümde dünya dilleri yapı ve kaynak bakımından ele alınacak, sonrasında Türk dilinin tarihî gelişimi verilmeye çalışılacaktır.

YAPI BAKIMINDAN DİLLER

Dil Grupları Dünya dilleri, dili oluşturan kelimelerin, eklerin, bu eklerin kuruluş ve işleyişleri gibi yapı bakımından gösterdikleri benzerliklerine göre üç gruba ayrılır. Bunlar; tek heceli diller, eklemeli diller ve çekimli dillerdir. Kelimeler yapılarına göre sınıflandırıldığında üç ana grup meydana gelir. Bunlar: Tek heceli diller Kelimeler tek heceden meydana gelir. Yapım ve çekim eki bulunmaz. Kelimeler cümledeki yerlerine göre anlam kazanırlar. Cümleyi meydana getiren kelimeler ek almazlar ve şekil değişikliğine uğramazlar. Çince ve Japonca bu gruba girer. Eklemeli diller Bu grupta yer alan dillerde kelimelerin köklerine getirilen ekler, kelimenin anlamını ve görevini belirler. Kelimenin kökünün değişmediği bu dillerde köklere getirilen eklerle yeni kelimeler yapılır. Kelimelere getirilen ön-ekler ve son-ekler bakımından bu grup ikiye ayrılır. Türkçe, Moğolca, Mançuca, Japonca, Tunguzca, Fince ve Macarca da bu gruba girer. Çekimli diller Kullanımda kelimenin bünyesinde birtakım değişikliklerin görüldüğü dillerdir. Bu dillerde önek, içek ve sonek söz konusudur. Bu gruba giren bazı dillerde ünsüzler değişmez, ünlü harfler değiştirilerek yeni kelimeler meydana getirilir. Hint-Avrupa ve Hami-Sami dilleri bu gruba girer. Ancak Hint-Avrupa dillerinde kelimenin asıl sesleri değişirken, Hami-Sami dillerinde bu sesler değişmez.

KAYNAK BAKIMINDAN DİLLER

Dil Aileleri Kaynak bakımından ise diller beşe ayrılır. Bunlar: Hint-Avrupa dilleri, Hami-Sami

dilleri, Bantu dilleri, Çin-Tibet dilleri, Ural-Altay dilleridir. Türkçe, bu dil gruplarından Ural-Altay dillerine dâhildir. Diller, köken bakımından aralarındaki benzerliğe ve yakınlığa göre ailelere ayrılırlar. Bir ana dilden ayrılan bu akraba diller farklı birer dil hâline geldikten sonra lehçeler, şiveler ve ağızlar meydana gelir. Belli başlı dil aileleri şunlardır: Hint-Avrupa Dilleri Dünyanın en büyük dil ailesidir. Dünyada hemen hemen 2.5 milyardan fazla insanın konuştuğu dil Hint-Avrupa dil ailesine aittir. Başta İngilizce olmak üzere, İspanyolca, Hintçe, Portekizce, Bengalce, Rusça, Almanca, Fransızca, İtalyanca bu dil ailesindedir. Asya Dilleri: Hintçe (Sanskritçe ve bugünkü Hintçenin yaşayan kolları), Farsça (Eski, Orta, Yeni Farsça ve bugün konuşulmayan bir dil olan Avesta) Avrupa Dilleri: Germen Dilleri (Almanca, İngilizce, Felemenkçe ve İskandinav dilleri), Romen Dilleri (Latince, İtalyanca, Fransızca, İspanyolca, Portekiz ve Rumence), Slav Dilleri (Rusça, Bulgarca, Sırpça, Lehçe ve Boşnakça) Hami-Sami Dilleri Yaklaşık 250 dilden meydana gelen bu ailede Eski Mısır dili, Kuşi dili, Libya-Berber dili, Çad dili Hami dilini oluştururken Arapça, İbranice, Habeşçe ve Akatça Sami dillerini oluştururlar. Bu ailenin tabiatıyla en önemli dilleri Arapça ve İbranicedir. Sami Dilleri (Akkatça, Aramca, Arapça ve İbranice) Bantu Dilleri Lingalaca, Lubaca, Kongoca, Swahili (Svahili), Pölce, Susuca, Gurca, Akanca gibi 400'den fazla dil bu gruba aittir. Bu diller Orta ve Güney Afrika'da yaygındır. Habeşçe, Afrika dilleri Çin-Tibet Dilleri Başta Çince olmak üzere Tibetçe, Dzongka, Birmanca, Vietnamca ve Kmerce bu grupta değerlendirilmektedir. Ural-Altay Dilleri Dil bilginlerinin yapmış oldukları çalışmalar neticesinde Ural-Altay dilleri, Ural ve Altay dilleri olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Bu ayrımı yapan ilk kişi Wilhelm Schoot (1802-1889)'tur. Türkçe yukarıda belirtilen dil ailelerinden Ural-Altay dilleri grubuna girer. Ural-Altay dilleri bahsi geçen dil aileleri gibi sağlam bir dil ailesi yapısı göstermez. Örneğin, Hint-Avrupa dilleri arasındaki yakın benzerlikler Ural-Altay dilleri arasında görülmez. Bu nedenle Ural-Altay dillerini bir dil ailesi olarak değil, bir dil grubu olarak görmek daha yerinde olur. Türk Dilinin Tarihsel Dönemleri Türk yazı dilinin tarihi VII. ve VIII. yüzyıllarda Orhon vadisinde dikilmiş olan yazıtlarla başlar. Türkçenin tarihsel gelişim dönemleri yedi başlık altında değerlendirilmiştir: Bunlar; Altay Dil Birliği Dönemi, İlk Türkçe Dönemi-Çuvaş-Türk Dil Birliği Dönemi (Pre-Turkic), Ana Türkçe Dönemi (Proto-Türkçe), Eski Türkçe Dönemi (VI- X.yüzyıl), Orta Türkçe Dönemi (XI-XVI. yüzyıl), Yeni Türkçe (Yeni Yazı dilleri) Dönemi (XVI. yüzyıl ve sonrası), Modern Türkçe Dönemi (XX. yüzyıl ve sonrası) dönemleridir. Türk dili, tarihsel gelişimi içerisinde içeriden ve dışarıdan gerçekleşen etkileşimlerle farklı kollara ayrılmıştır. Türkçenin bu farklı kolları bugün pek çok devletin millî, edebiyat ve resmî dili olarak kullanılmaktadır. Modern Türk dili alanı dil bilim temelinde incelendiğinde altı gruba ayrılmaktadır. Bunlar; Güneybatı Türk - Oğuz Türk Lehçeleri, Güneydoğu - Uygur - Karluk Lehçeleri, Kuzeybatı - Kıpçak Türk Lehçeleri, Kuzeydoğu - Sibirya Türk Lehçeleri, Çuvaşça, Halaççadır.

DERS ADI Türk Dili I
ÜNİTE ADI Dil Türleri (Lehçe, Şive, Ağız)
ÜNİTE NO 4
YAZAR Prof.Dr. LOKMAN TURAN

DİL TÜRLERİ (LEHÇE, ŞİVE, AĞIZ)

Dil bilimin özellikle 19. yüzyıl başlarında bir bilim dalı olarak bilim dünyasında yerini alması akabinde yapılan çalışmalar, dillerin dünya üzerindeki varlığı ve geçmişi adına daha detaylı bilgiler edinmemize yardımcı olmuştur. Dünya üzerindeki dillerin sayısıyla alakalı verilen veriler birbirini tutmamaktadır. Bunun en önemli nedeni, bir dilin birden çok lehçe ve şivesinin olması ve dillerin yazılı biçimlerinin çeşitlilik arz etmesidir. Bu da dil bilimciler tarafından belirli bir ölçütle ölçülememektedir. Dünya üzerinde günümüzde 3000'den fazla dil konuşulduğu tahmin edilmektedir. Bu dillerden bir kısmı sadece belli bir bölgede ve kabileler arasında az sayıda insan tarafından kullanılmaktadır ve bu dillerin yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığı UNESCO'nun yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan diller için hazırladığı atlasta belirtilmektedir. Dil konusunda çalışan uzmanların dil, lehçe ve şive kavramlarının tanımlarında çeşitli münakaşalar yaptıklarını, bu konuda ikiye böldüklerini belirtelim. Kimileri dil ve lehçeyi kimileri lehçe ve şiveyi birbirleriyle eş anlamlı olarak kullanırlar. Bu konuda çalışan akademisyenler arasında oluşan gelenekler İstanbul ve Ankara'da bulunan Türkologlar arasında farklılık göstermektedir. Bunlardan bazıları dil ve lehçeyi birlikte ve eş anlamlı olarak ele alırken bazıları da lehçe, şive ve ağız kavramlarını dil teriminin altında inceler. Aynı zamanda lehçe ve şiveyi eş anlamlı olarak kullananlar olduğu gibi birbirinden ayrı anlamlara gelecek şekilde kullananlar da vardır. Biz yapılan tartışmaları bir tarafa bırakıp konuyu genel kabuller çerçevesinde ele almayı uygun buluyoruz. Dünya üzerinde günümüzde 3000'den fazla dil konuşulduğu tahmin edilmektedir. Bu dillerin bir kısmı sadece belli bir bölgede ve kabileler arasında az sayıda insan tarafından konuşulmaktadır. Dillerin tarihi, kökeni ve şu anki durumu itibarıyla Türkçe ise tarihi 4500 yıl öncesine kadar uzanan, dünyanın en eski ve en çok konuşulan dillerinden biridir. Türkçenin tarihî gelişim süreci içinde çeşitli lehçelere ayrıldığı tespit edilmektedir. Şüphesiz bu, bir dilin yeni bir dil olma eğilimi gösterdiği karanlık dönemlerde gerçekleşir. Ayrıca dilin birbiriyle anlaşabilen, çok eski zamanlara dayanmayan kolları vardır ki, bunlara da şive denir. Aynı şekilde yeni zamanda birbirinden ses bakımından farklılık gösteren aynı dil içinde, çeşitli bölgelere göre değişen ağızlar vardır. Türkçe; Türkiye, Irak, İran, Suriye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Bulgaristan, Arnavutluk, Ukrayna, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Hakas Cumhuriyeti, Tuva Cumhuriyeti, Tataristan, Afganistan ve adını sayamadığımız birçok Orta Asya, Avrupa ve Amerika'da konuşulmaktadır.

• Lehçe

- Bir dilin bilinmeyen bir zamanda kendisinden ayrılan ve yeni bir dil olma yolu tutan koludur. Çuvaşça ve Yakutça Türkçenin iki farklı lehçesidir.
- Yakut Lehçesi: Bil balık bahittan sıyıtır. / Türkiye Türkçesi: Balık baştan kokar.
- Yakut Lehçesi: Kırcağastan ıyıtıma, sıkıbıttan ıyıtı; Türkiye Türkçesi: Yaşlıdan değil, gezenden sor.
- Yakut Lehçesi: Taptaltan kihi haralğan./ Türkiye Türkçesi: Aşk insanı kör eder.

• Şive

- Bir dilin tarihi çok eski zamanlara dayanmayan, yeni ayrılan ve birbirleri ile anlaşabilen kollarıdır. Şivede şekil ve ses bakımından bazı farklılıklar görülebilir. Şiveden geriye doğru gidildikçe bütün şivelerin aynı dilde ağız durumunda oldukları görülür. Türkiye Türkçesi ile Azerî Türkçesinin teşkil ettiği Oğuzca, Kırgızca, Kazakça ve Türkmençe Türkçenin şivelerini oluştururlar. Örnek: Türkiye Şivesi: Kızım sana söylüyorum gelinim sen anla. Kırım Şivesi: Kızım sanga aytaman, kelinim sen dingle Azerbaycan Şivesi: Gızım sene deyirem, gelinim sen eşit Türkmen Şivesi: Gızım sanga aydaying, gelnim sen düş Karacay Şivesi: Kızım sana aytem, kelinim sen eşit Balkanlarda konuşulan Türkçe: Kızım sanga aytama, kelinim sen eşit Kumuk Şivesi: Gelinim saga aytaman, kızım sen tıngna Kırgız Şivesi: Keregim saga aytam, kelinim sen uk Özbek Şivesi: Kızım senga aytaman, kelinim sen eşit

- Bir dilin şivesi içinde kalan, en yeni zamanda ayrılmış kollarıdır.

- Örnek: Koyun-goyun, alıram-alırım, bakıyom-bakıyorum-bahiram gibi.

• Ağızlardaki farklılıklar konuşma dilinde görülür ve bunlar ortak bir yazı dilinde birleşirler. Türk dilinin lehçe ve şiveleri şu şekilde tasnif edilmiştir: Batı Grubu /Oğuz Grubu

- Türkiye Türkçesi
- Azerbaycan Türkçesi
- Türkmen Türkçesi
- Gagavuz Türkçesi
- Güney Kıрым Türkçesi
- Kaşğay Türkçesi
- Halaç Türkçesi
- Solar Türkçesi
- Horasan Türkçesi
- Irak Türkmen Türkçesi Doğu Grubu /Çağatay Grubu
- Özbek Türkçesi
- Uygur Türkçesi Kuzey Grubu / Kıpçak Grubu
- Kırgız Türkçesi
- Kazak Türkçesi
- Tatar Türkçesi
- Karakalpak Türkçesi
- Nogay Türkçesi
- Başkurt Türkçesi
- Kumuk Türkçesi
- Karay Türkçesi
- Karaçay-Balkar Türkçesi Sibirya Grubu
- Yakut Türkçesi
- Çuvaş Türkçesi
- Tuva Türkçesi
- Altay Türkçesi
- Hakas Türkçesi
- Şor Türkçesi

TÜRKLERİN KULLANDIKLARI ALFABELER

Türkçenin binlerce yıllık geçmişi birçok dil ve alfabe ile etkileşimini de beraberinde getirmiştir. Türkler, tarih boyunca birçok alfabe kullanmıştır. Bunun temelinde Türklerin farklı coğrafyalarda yaşamış; savaşlar ve göçler nedeniyle çok geniş bir coğrafi alana yayılmış olmaları yatmaktadır. Türklerin tarihte en eski kullandıkları alfabe Göktürk / Köktürk alfabesidir. Türklerin tarih boyunca kullandığı alfabeler şunlardır: İbrani alfabesi, Çin alfabesi, Manihey alfabesi, Göktürk alfabesi, Soğd alfabesi, Uygur alfabesi, Brahmi alfabesi, Tibet alfabesi, Süryani alfabesi, Ermeni alfabesi, Grek alfabesi, Arap alfabesi, Kiril alfabesi, Latin alfabesi Göktürk Alfabesi: VII.-IX. yüzyıllar, Uygur Alfabesi: VIII.-XVIII. yüzyıllar, Arap Alfabesi: XI.-XX. yüzyıllar arasında kullanılmışken; Latin Alfabesi: XX. yüzyıldan itibaren Kiril Alfabesi ise XX. Yüzyılın başlarından itibaren kullanılmıştır.

DERS ADI Türk Dili I
ÜNİTE ADI Türkçenin Söz Varlığı
ÜNİTE NO 5
YAZAR Prof.Dr. LOKMAN TURAN

TÜRKÇENİN KİMLİK BİLGİLERİ II

Yapıtışı, kelimeler olan bir varlıktır dil. Dili oluşturan kelimeler ve onların çağrışım dünyası ne kadar zengin olursa dilin zenginliği de o derece artmaktadır. Dil kullanıldıkça kelimelerin anlam katmanları çoğalmaktadır. Çok kısa bir zaman zarfında farklı milletler ve topluluklarla etkileşime giren Türk kültüründe önemli bir zenginlik ve çeşitlilik meydana gelmiş, bu da doğal olarak dile yansımıştır. Türkçe farklı milletlerden aldığı çeşitli unsurları bünyesinde eritmiş ve kendisine mal etmiştir. Özellikle farklı dillerden kelimelerin Türkçeye geçmesi bu yolla olmuştur.

TÜRKÇENİN SÖZ VARLIĞI

Kelime hazinesi, sözcük dağarcığı, sözcük dağarı, sözcük gömüsü, vokabüler ifadeleri yerine “söz varlığı” ifadesi de kullanılır. Yeryüzünde saf, arınmış bir dil yoktur. Milletler, tarihî zaman içinde coğrafya ve buna bağlı olarak kültür ve medeniyet dairesi değiştirirler. Geldikleri bu yeni coğrafyanın kültür kalıntıları üzerine kendi kültürlerini kurarlar. Coğrafyada, daha önce yaşamış olanların dilinden sözler kalır. Türkçenin Söz Varlığının Temel Özellikleri Yüzyıllardır farklı coğrafyalarda farklı topluluklarla etkileşim hâlinde olan Türkçe, yaşamış olduğu değişim ve dönüşümlerle kendi özelliklerini kazanmış ve köklü bir dil olarak günümüzde milyonlarca insanın konuştuğu ve yazdığı, farklı kıtalarda çeşitli lehçeleriyle temsil edilen bir dil hâline gelmiştir. Aksan’a göre bir dilin söz varlığı şunlardan oluşur: Temel Söz Varlığı En temel ihtiyaçları karşılayan kelimeler, başta organları olmak üzere yemek, içmek, uyumak, gitmek, gelmek, almak, vermek gibi kavramlar; akrabalık adları, sayılar ve maddi ve manevi kültür içine giren çeşitli kavramlar bu başlık altında incelenir. Yabancı Kelimeler Her millet, ilişkide bulunduğu bir başka milletin dilinden etkilenir. Ticaret, siyaset, kültür ve sanat ilişkileri hemen dile yansır. Bu bakımdan dünyadaki her dil başka bir dilden kelimeler ihtiva eder. Bir yabancı dilden alınan öğeleri iki başlıkta inceleyebiliriz: a) Türkçenin ses kurallarına göre şekillenmiş olan yabancı kelimeler. b) Bu gruba giren kelimeler ise Türkçenin ses kurallarına göre şekillenmeyen, yabancılığı hemen belli olanlardır. Oksijen, lokomotif, kondüktör, enflasyon kelimeleri bunlardandır. Türkçede yer alan sözcüklerin toplam % 14,18’i (104.481 sözcüğün 14.816’sı) yabancı dillerden Türkçeye girmiştir.

DEYİMLER

Deyim, Türkçe Sözlükte: “Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği” (Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, TDK. Yay. Ankara, 2005, s. 517) olarak tarif edilir. Az sözle çok şey ifade etmek amacıyla kullanılan deyimler, Türkçenin ilk yazılı metinlerinden beri sıklıkla kullanılmaya başlanmış ve Türkçenin söz varlığı içinde önemli bir yere sahip olmuştur. Genellikle atasözleriyle karıştırılan deyimler, oluşturulan kelime grupları içindeki en az bir kelimenin gerçek anlamı dışında kullanılmasıyla yeni bir anlamı karşılar. Anlatımı canlı ve etkili kılan, dildeki anlam inceliklerini ifade etmek amacıyla kullanılan deyimler, yapı olarak, tek tek anlamları olan sözlerden oluşmalarına rağmen, anlamlı parçalara ayrılamazlar. Deyimler, bir milletin gelenek ve göreneklerini, inançlarını ve hayat felsefesini yansıtır. Örneğin “ortadan kaybolmak” anlamında kullanılan “kırklara karışmak” deyiminde inançlarımızın, tuz ekmek hakkı, sofrası açık; yüz görümlüğü deyimlerinde ise gelenek ve göreneklerimiz, hayat felsefemizin izleri vardır. Her dilde çeşitli anlam olaylarına, anlatım biçimine uyan deyimler kullanılır. Türkçenin bu yoldan yararlanarak anlatımı zor, ayrıntı sayılabilecek durum ve olayları çok ince benzetmelere yer vererek adeta sahneye koyarak dile getiren bir dil olduğunu görüyoruz.

ATASÖZLERİ

Bir toplumun bilgeliğini, tecrübelerini, dünya görüşünü ve anlatım gücünü yansıtan atasözleri, yüzyıllar boyunca yaşayan sözlerdir. Atasözleri de tıpkı deyimler gibi aynı dilin değişik lehçelerinde varlığını sürdürmekte, böylece bir dilin değişik lehçeleriyle aynı dilin öz malı olduğunu göstermektedir. Deyimler kelime ve kelime gruplarıyla ifade edilirken, atasözleri tam bir yargı bildirmek durumundadır. Bu sebeple atasözlerinin deyimlerden farklı olarak bir hüküm bildirmesi zorunluluğu vardır. ”Kır atın yanında duran ya huyundan, ya suyundan” atasözü eksilteli bir cümle olmasına rağmen,

bir yargı bildirmektedir. Burada, uzun süre aynı ortamı paylaşan insanların birbirlerinden etkileneceği şeklinde bir mana ifade edilmektedir.

KALIPLAŞMIŞ SÖZLER

Ünlü kişilerin, hükümdarların, düşünürlerin, sanatçıların belli bir durumda, belli bir olay dolayısıyla söyledikleri, evrenselleşmiş sözlerdir. Bunlar, bir dilin söz varlığında ya özgün biçimiyle ya da olduğu gibi çevrilerek yerleşmişlerdir. Sezar'ın "Sen de mi Brütüs!", Diyojen'in "Gölge etme başka ihsan istemem." biçiminde Türkçede de kullanılan kalıplaşmış sözleri çeviri yoluyla aktarılmıştır.

TERİMLER

Bilim, sanat, meslek ve bir spor dalıyla ilgili kesin anlamı olan, özel bir kavramı gösteren, gerçek anlamlı sözcüklere terim denir. Bilim dallarından sahne sanatlarına, mimariden kuyumculuğa kadar uzanan bir terim söz varlığından söz etmek mümkündür. Bir dilin terim dağarcığının gelişmesi, o ülkenin bilim, teknik, sanat ve zanaat dallarının gelişmesine ve genişlemesine bağlıdır.

ÇEVİRİ KELİMELER

Farklı dillerin kelime ve kavram alışverişiyle ortaya çıkan bir söz varlığıdır. Bir dilden farklı bir dile çevrilen kelimeler kimi zaman sadece anlamı, kimi zaman da o dilin kurallarıyla birlikte geçer.

DOLDURMA SÖZLER

Genellikle konuşma dilinde bir şeyi hatırlamak üzere zaman kazanma, söyleneni pekiştirip kesinleştirme gibi amaçlarla, konuşan kimsenin kullandığı, çoğu kez gereksiz olan kelimelere ve anlatım kalıplarına doldurma sözler denir. Şey, tamam mı, anladın mı, efendime söyleyeyim, var ya gibi sözler bu başlık için örneklerden sadece bazılarıdır.

DERS ADI Türk Dili I

ÜNİTE ADI Türkçenin Ses Özellikleri

ÜNİTE NO 6

YAZAR Prof.Dr. LOKMAN TURAN

TÜRKÇENİN SES ÖZELLİKLERİ SES NEDİR?

Ses, fizikte, müzikte ve dil biliminde çok kullanılan bir kelimedir. Dil bilgisine göre ses, ciğerlerden gelen havanın etkisiyle ses organlarında oluşan ve yayılarak kulakla duyulabilen titreşimdir. Seslerin tek başına anlamları yoktur. Sesler sadece kelime kurmada görev alırlar. Sesler kaynaşma ve birleşme yoluyla “ev” şeklinde örülürse, zihinler arasındaki gizli antlaşmalar gereği bir anlam ifade ederler. Öyleyse ses, tek başına anlamı olmayan, ancak anlamlı ve görevli dil birlikleri yapmaya yarayan dil malzemesidir. HARF Ses, havada yayılır ve kaybolur. Sesin kalıcı olması/kaydedilmesi, her ses için kabul edilen bir sembole/şekille mümkün olur. Harfler, yazıda her ses için kabul edilen sembollerdir. Harf, sesin resmidir. Bir dildeki seslerden söz ederken “a, b, c, ç, d” harfleri demek yanlıştır.

TÜRKÇENİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Sözcüklerde

- Ünlü uyumu vardır.
- Sözcük başında birden çok ünlü bulunmaz.
- Sözcüklerde birden çok ünlü yan yana gelmez.
- Sözcük başında c, ğ, l, m, n, r, z ünsüzleri bulunmaz.
- Çekim, eklerle yapılır.
- Ön ek değil, son ek kullanılır.
- Soru, ekle yapılır.
- Bitişkendir. Adlarda
- Belirlilik takısı yoktur. (Arapçadaki “el”, İngilizcedeki “the”, Almancadaki “der/die/das”, Fransızcadaki “le/la” takıları gibi)
- Cinslik (erillik/dişilik) yoktur. (Arapçadaki “Latif/Latife” gibi)
- Çekim, iyelik ekleriyle yapılır.
- Sıfatlar adlardan önce gelir.
- Sıfatlardan sonra çokluk eki gelmez. Eylemlerde
- Çeşitleri boldur.
- Ekleri boldur.
- Yardımcı eylemler “i-”, “tur-”, “ol-” biçimindedir.
- “Malik olmak/sahip olmak” anlamında bir eylem yoktur.
- Olumsuz hareket için “değil, yok” gibi özel eylemler vardır. Söz diziminde Belirtenler belirtilenlerden, nesnel eylemlerden, tamlayanlar tamlananlardan önce gelir.

ÜNLÜLER

Ses yolundan serbest olarak çıkan seslerdir. Türkçede 8 ünlü vardır: a, e, ı, i, o, ö, u, ü Bu 8 ünlünün dördü kalın, dördü incedir. Ünlüyü çıkarırken ağzın aldığı biçime göre adlandırma yapılır. Türkçede uzun ünlü yoktur. Uzun ünlü bulunan kelimeler yabancı kökenlidir. Türkçede ünlüler belli kurallar içinde birbirlerine uyum gösterirler. Buna ünlü uyumu denir.

SES UYUMLARI

Türkçe kelimeleri yabancı kelimelerden ayıran başlıca özelliklerden birisi ses uyumlarıdır. Ünlü Uyumu Türkçede ünlüler: □ Kalınlık-incelik □ Düzlük-yuvarlaklık bakımından uyum gösterirler. Türkçe kelimelerde iki türlü ünlü uyumu görülür. Büyük Ünlü Uyumu (Kalınlık incelik uyumu) Türkçe bir kelimenin ilk ünlüsü kalın ise öteki ünlüler de kalındır. İlk ünlü ince ise diğer ünlüler de ince olur. Ancak “-yor”, “-ken”, “-leyin”, “-ki”, “-(m)trak”, “-daş”, “-taş” ekleri bu uyumun dışında kalır. Küçük Ünlü Uyumu Türkçe bir kelimeye düz ünlülerden (a, e, ı, i) sonra düz ünlüler (a, e, ı, i) gelir. Yuvarlak ünlüler (o, ö, u, ü) gelmez.

ÖRNEK: •A’dan sonra a, ı gelir: arsa-ya, arsa-yı..

•E’den sonra e, i gelir: ece-ye, ece-yi... Türkçe bir kelimeye yuvarlak ünlülerden (o, ö, u, ü) sonra ya dar yuvarlak ünlüler (u, ü), ya da düz geniş ünlüler (a, e) gelir.

ÖRNEK: •O’dan sonra u, a gelir: Omuz, orta...

•Ö'den sonra ü, e gelir: Örtü, öte... Türkçe birleşik kelimelerde ünlü uyumu aranmaz.

ÜNSÜZLER

Ses yolunun daralması, kapanıp açılması ve ses organlarının birbirine yaklaşıp uzaklaşması durumlarında çıkan seslerdir. Türkçede 21 ünsüz vardır: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z Bu ünsüzler dışında Anadolu ağızlarında harfle temsil edilmeyen bazı ünsüzler de vardır: ğ (gaye), ħ (hırlama), k (katil), ñ (deniz/beniz) gibi Ünsüzler çıkış noktaları bakımından gruplara ayrılırlar. Ünsüzler önden arkaya doğru oluşum noktalarına göre şöyle sıralanır: Dudak ünsüzleri: b, p, m Diş-dudak ünsüzleri: f, v Diş ünsüzleri: d, t, n, s, z Damak-diş ünsüzleri: c, ç, j, ş Ön damak ünsüzleri: g, k, l, r, y Arka damak ünsüzleri: ğ Gırtlak ünsüzü: h Oluşumlarında hava için geniş bir yol bulunan ünsüzler: l, m, n, r, y Ünsüzler genizden çıkan (nazal) ünsüzler olarak da bir grup oluştururlar: m ve n gibi.

ÜNSÜZ UYUMLARI

Ünlü-ünsüz uyumu: Türkçe sözcüklerde ince ve kalın şekilleri bulunan k, g, l ünsüzleri ince ünlülerin yanında ince, kalın ünlülerin yanında kalın okunur. Ses olayları/Türkçenin Ses özellikleri

- Türkçe sözcüklerin sonunda b, c, d ve g ünsüzleri bulunmaz.
- Türkçe sözcükler bu ünsüzlerin patlamalı biçimleri olan p, ç, t, k ünsüzleriyle biter.
- Arapça ve Farsçadan Türkçeye girmiş son sesi "b" olan sözcükler Türkçede "p" ile yazılır.

Ünsüz değişmesi

- Türkçede p, ç, t, k ünsüzleri, iki ünlü arasında b, c, d, ğ ünsüzlerine dönüşür.
- Bazı tek heceli sözcükler bu kuralın istisnası durumundadır.
- Arapça ve Farsçadan Türkçeye giren bazı sözcüklerde de bu kural dışılık vardır: millet>milleti, hukuk>hukuka, inşaat>inşaatı...
- Türkçede patlamalı ünsüzle biten sözcüğe getirilen eklerin ilk sesi de patlamalı ünsüz olur: ağaç+tan, kabak+çı, çalış+kan, sanat+tan... Ek-kök uyumu Türkçede ekler, büyük ünlü uyumu, küçük ünlü uyumu, ünsüzlerin uyumu bakımından köklere uyar. **Ünlü farklılaşması**
- Fiil kök ve gövdeleri ünsüzle bitiyorsa, -(i)yor ekindeki "i" ünlüsü ünlü uyumuna uyar.
- Türkçede c, ğ, l, m, n, r, z ünsüzleriyle sözcük başlamaz.
- Arapça ve Farsçadan Türkçeye geçmiş bazı sözcüklerin sonundaki d ünsüzü, Türkiye Türkçesinde t'ye dönüşür.
- Ağız ve şivelerde pek çok sözcük kısaltılarak, hece sayısı azaltılarak veya genişlikler daraltılarak söylenir.
- Türkçede konuşma sırasında vurgu nedeniyle ünlü düşmesi görülür.
- Türkçede orta hece vurgusuzdur.
- Vurgusuz orta hecenin ünlüsü düşer.

Ünlü Türemesi Türkçeye Arapçadan ya da Batı dillerinden girmiş bazı sözcüklerin ön ve iç seslerinde ses türemeleri görülür.

a) Ön seste ünlü türemesi: limon>ilimon, stop>istop, stepne>istepne...

b) İç seste ünlü türemesi: akl>akıl, asl>asıl, asr>asır, devr>devir...

c) İç seste ünsüz türemesi: fiat>fiyat, zayıf>zayıf... Türkçede sözcük başında iki ünsüz yan yana gelmez. Batı dillerinden Türkçeye girmiş bu tür bazı sözcüklerin başında "i" ünlüsü türemesi. Türkçe sözcüklerde iki ünlü yan yana gelmez. Yabancı dillerden Türkçeye girmiş bazı sözcüklerde iki ünlü arasına bir yardımcı ünsüz girer. (saat, caiz, nail, fail istisna) Ses düşmesi Türkçede iç seste bulunan bir ya da birkaç sesin düşmesine denir. Ünlü düşmesi Türkçe ya da Türkçeye ödünç girmiş sözcüklerin vurgusuz orta hecelerindeki dar ünlülerin (ı, i, u, ü) düştüğü görülür: ÖRNEK: gönül+ü> gönlü, oğul+u> oğlu, beniz+i benzi Biri ünlü ile biten, diğeri ünlü ile başlayan iki sözcük birleşik sözcük oluştururken ilk sözcüğün sonundaki ünlü ile ikinci sözcüğün başındaki ünlü birleşerek tek ünlü hâline gelir. Bu fonetik olay, ünlü düşmesi olduğu gibi ünlü birleşmesi olarak da adlandırılır. Ses Benzeşmesi Türkçeye ödünç olarak girmiş sözcüklerdeki seslerin birbirine benzetilmesi olayıdır. Ünlü benzeşmesi Türkçe ya da Türkçeye girmiş bazı sözcüklerdeki birinci ünlü, daha sonra gelen ikinci ve üçüncü ünlüyü kalınlık-inceciklik, düzlük-yuvarlaklık, darlık-genişlik bakımından kendine benzetir. Ünsüz benzeşmesi Bir sözcük içinde bulunan ünsüzlerden birinin komşu ya da uzak öteki ünsüze ton ve boğumlanma bakımından benzemesi olayıdır. Türkçede ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine şimdiki zaman eki getirildiğinde fiil kök ve gövdesindeki "a" ve "e" ünlüleri "-yor" ekinde sonra darlaşıp ve ünlü uyumlarına göre ı, i, u, ü'ye dönüşür.

ÖRNEK: •yaşa- > yaşıyor (yaşa-yor değil)

•ye- > yi-yor (ye-yor değil)

•bekle- > bekliyor (bekle-yor değil)

DERS ADI Türk Dili I
ÜNİTE ADI KELİME BİLGİSİ VE EKLER
ÜNİTE NO 7
YAZAR Prof.Dr. OĞUZHAN SEVİM

KELİME BİLGİSİ

Tek başına kullanılabilen, cümleler kurmamıza yarayan, anlamı ve dil bilgisi görevi bulunan dil öğelerine kelime denir. Kelimeler, dilimizdeki seslerden örülü yapılardır. Bu sebeple kelimeyi oluşturan en küçük yapı biriminin ses olduğu söylenebilir. Sesler belli bir şekilde dizilerek sözcükleri oluşturur ve bu dizilişteki her bir ses fonem adını alır. Bir sesin fonem olabilmesi için bu diziliş içerisinde yer alması gerekir. Aksi takdirde “Her ses bir fonemdir.” demek yanlış olur. Örneğin; bağımsız bir “k” sesi fonem değildir. Fakat bu “k” sesi, “Türk” kelimesindeki seslerin dizilişinde yer aldığı bir fonem değeri kazanmış olur. Kelimeler yapılarına göre üçe ayrılmaktadır:

- Basit (yalın) kelimeler
- Türemiş kelimeler
- Birleşik kelimeler

Basit Kelimeler

Herhangi bir yapım eki almamış ve tek bir sözcükten oluşan kelimelere basit (yalın) kelime adı verilir. Basit kelimeler, kök hâlinde olan kelimelerdir. Basit kelimelerin türleri Basit kelimeler, kök hâlindeki kelimelerdir. Kök hâlindeki kelimeler ise isim ya da fiil kökü olarak bulunmaktadır. İsim kökleri Kök durumundaki isim soylu kelimelerdir. Bu kelimeler cümle içerisinde isim, sıfat, zarf, zamir, bağlaç ve edat görevinde kullanılabilir. Fiil Kökleri İş, oluş, durum bildiren kök hâlindeki fiillerdir. Ortak kökler Türkçede hem isim hem de fiil kökü olarak kullanılabilen sözcükler bulunmaktadır. Bu köklere ortak kökler denir.

Türemiş Kelimeler

Kök hâlindeki bir sözcük üzerine herhangi bir yapım eki gelmesiyle oluşan sözcüklere türemiş kelimeler adı verilir. Türemiş yapıdaki sözcükler gövde hâlindeki sözcüklerdir. Gövdelerin türleri Gövdeler isim ve fiil gövdeleri olmak üzere ikiye ayrılırlar. **Birleşik Kelimeler**

Yeni bir kavramı karşılamak üzere birden fazla sözcüğün birleşmesi ya da kalıplaşması yoluyla oluşan sözcüklere birleşik sözcükler denir. Birleşik sözcüklerin oluşum yolları Birleşik sözcükler üç farklı yolla oluşur: Anlam kayması yoluyla oluşum

Anlam kayması yoluyla birleşik sözcük oluşumunda üç farklı tür vardır:

Ses değişimi yoluyla oluşum: Bu tür birleşmelerde kaynaşma, ses yitimi, ses düşmesi gibi ses olayları söz konusudur.

Tür değişimi yoluyla oluşum: Birleşik sözcüğü oluşturan öğeler hangi sözcük türünden olurlarsa olsunlar, birleşik sözcük durumuna geldiklerinde artık isim soylu sözcüğe dönüşmüş olurlar. Birleşik kelimelerde kalıplaşma biçimleri İki isimden oluşanlar Büyükbaba, anneanne, bilimkurgu... Belirtisiz isim tamlamasından oluşanlar Denizaltı, aslanagzı, hanımeli, ateşböceği, gökkuşağı, katırtırnağı, ateşböceği... Sıfat tamlamasından oluşanlar Akdeniz, akbaba, akarsu, Acıgöl, kırkayak, Eskişehir, kızılçam... Cümle değerinde olanlar İmambayıldı, kuşkonmaz, külbastı, papazkaçtı, kaptıkaçtı, vurdumduymaz Çekimli iki fiilden oluşanlar Yanardöner, uyurgezer, döverbıçer, dedikodu, vurdumduymaz... İki sıfattan oluşanlar Birkaç, herhangi, ikiyüzlü, serinkanlı, ağırbaşlı... Öneklerle oluşanlar Başbakan, altyapı, öngörü, özdeyiş, ön yargı...

EKLER

Kelimelerin cümlede görev almalarını sağlamak veya kelimelerden yeni kelimeler türetmek amacıyla kök veya gövdeye getirilen seslere ek denir. Türkçe sonan eklemeli bir dil olduğu için hem çekim ekleri hem de yapım ekleri kökün arkasına getirilir. Türkçede ekler ikiye ayrılır:

- Çekim ekleri
- Yapım ekleri

Çekim Ekleri Kelimelerin cümle içerisinde kullanılmasını sağlayan eklere çekim ekleri denir. Kök ya da gövde hâlindeki isim ya da fiiller ancak çekim ekleri vasıtasıyla diğer kelimelere bağlanır, zaman ve şahıs anlamı kazanır. Türkçede çekim ekleri iki gruba ayrılır:

- İsim çekim ekleri

• Fiil çekim ekleri İsim çekim ekleri İsim ya da isim soylu kelimelere gelerek isimleri diğer isimlere ya da fiillere bağlayan, isimlerin şahıslarını belirten, isimlerin hâllerini bildiren eklerdir. İsim çekim ekleri hâl ekleri, çoğul eki, iyelik eki, soru eki ve ek fiilden oluşmaktadır. Fiil çekim ekleri Fiil çekim ekleri fill kök ve gövdelerine eklenerek fiillerin zamanını, şeklini ve şahsını belirten eklerdir. Fiil çekim ekleri de isim çekim ekleri gibi eklendikleri sözcüğün anlamını değiştirmez. Türkçede fiil çekim ekleri şu şekilde açıklanabilir:

Zaman ve şekil ekleri: Haber ve emir kipleri zaman ve şekil eklerini oluşturmaktadır.

Şahıs ekleri: Şahıs ekleri birinci tekil ve çoğul, ikinci tekil ve çoğul, üçüncü tekil ve çoğul olmak üzere üçe ayrılır. Şimdi zamanda şahıs ekleri: Yapacağım, yapacaksın, yapacak, yapacağız, yapacaksınız, yapacaklar Soru eki: -mı/ -mi / mu / -mü eklerinin isim ya da fiilden sonra

kullanılmasıyla kurulur. Kendinden önce yazılmış sözcükle bitişmez, kendinden sonra gelen eklerle

bitişir. Dün yaşananları duydun mu? Ek fiil: Fiillerin birleşik zaman çekimlerini sağlar: Ok-(u)yor-i-

di+k (Şimdiki zamanın hikâyesi) Yapım Ekleri Yapım ekleri, kök ya da gövdelerin üzerine gelerek

onlardan yeni kelimelerin türetilmesini sağlayan eklerdir. Yapım eklerinin kelimedeki yeri kökten

hemen sonradır. Türkçede kökten sonra yapım eki, yapım ekinden sonra da çekim eki gelir. Fakat kural

dışı uygulama olarak birkaç örnek bulunmaktadır. Türkçede yapım ekleri isim yapım ekleri ve fiil

yapım ekleri olarak ikiye ayrılır. Bunlar kökleri olarak gruplandırıldığında yapım ekleri şu şekilde

sıralanabilir: İsimden isim yapan, isimden fiil yapan, fiilden fiil yapan ve fiilden isim yapan ekler.

İsimden isim yapan ekler İsimden isim yapan ekler isim kök ve gövdelerinden yeni isimler yapan

eklerdir. Fiilden isim yapan ekler Fiilden isim yapan ekler fiil kök ve gövdelerinden yeni isimler

yapan eklerdir. İsimden fiil yapan ekler İsimden fiil yapan ekler isim kök ve gövdelerinden yeni fiiller

yapan eklerdir. Fiilden fiil yapan ekler Fiilden fiil yapan ekler fiil kök ve gövdelerinden yeni fiiller

yapan eklerdir.

DERS ADI Türk Dili I

ÜNİTE ADI KELİMEDE ANLAM

ÜNİTE NO 8

YAZAR Prof.Dr. OĞUZHAN SEVİM

ANLAM BAKIMINDAN KELİMELELER

Anlam bakımından kelimeler altıya ayrılmaktadır. Bunlar; gerçek anlam, mecaz anlam, terim, yan anlam, soyut ve somut anlamlardır.

Gerçek Anlam

Kelimelerin akla ilk gelen anlamı gerçek anlamlarıdır. Kelimelerin sözlük anlamlarına da gerçek anlam denilmektedir. Baş kelimesinin sözlük anlamı: “İnsan ve hayvanlarda göz, kulak, burun, ağız, beyin gibi organları barındıran, vücudun üst tarafında bulunan organ” şeklindedir. “Başına aldığı darbeye yere serildi.” cümlesindeki baş sözcüğü burada gerçek anlamıyla kullanılmıştır. **Mecaz**

Anlam

Bir kelimenin sözlük ya da gerçek anlamından uzaklaştırılarak benzetmeli olarak verilmesidir.

Terim

Bir bilim, sanat ve meslek dalıyla ilgili özel ve belirli bir kavramı ifade eden sözlerdir. Her bilim dalının ya da mesleğin kendine özgü terimleri vardır.

Yan Anlam

Yan anlamlı bir sözcüğün anlaşılabilmesi için gerçek anlamının da bilinmesi gerekir. Çünkü yan anlam gerçek anlamın dışında olmasına rağmen gerçek anlamdan tamamen bağımsız değildir. Yan anlam, gerçek anlamdan zamanla uzaklaşmıştır fakat hâlâ gerçek anlamla ilgilidir. Yan anlamın çıkış noktası, gerçek anlamdır.

Soyut Anlam

Duyu organlarıyla varlıkları anlaşılmayan, var olduklarına duygu ve inançlarla inanılan, maddesi olmayan kelimelere soyut anlamlı kelimeler denir. Güzellik, sevgi, sevinç, iyilik, iman, korku, cesaret, üzüntü gibi kelimelerin bir maddesi yoktur. Bu kelimelerin doğada maddi bir karşılığı olmamasına rağmen var oldukları bilinir.

Somut Anlam

Türkçe kelimelerin bir bölümü soyut anlamlı iken bir bölümü de somut anlamlıdır. Görülen, hissedilen, algılanabilen kelimelere somut anlamlı kelimeler denir. Kitap, ağaç, yol, su, masa, yağmur, duman, ev, kitap kelimeler duyu organlarıyla kolayca hissedilebilir. Bu kelimelerin doğada maddi karşılıkları vardır.

KELİMELEERDE ANLAM İLİŞKİLERİ

Kelimelerde anlam ilişkileri eş anlam, zıt anlam, yakın anlam, eş sesli, ad aktarması, ikileme, deyim, argo, atasözü başlıklarında ele alınmış ve örneklendirilmeye çalışılmıştır.

Eş anlamlı kelimeler

Yazılışları, sesleri farklı olduğu hâlde anlamları aynı olan, aynı kavramı karşılayan kelimelere eş anlamlı kelimeler denir.

Zıt (Karşıt) anlamlı kelimeler

Aralarındaki ilişkinin karşıtlık üzerinde kurulduğu kelimeler zıt anlamlı kelimelerdir. Her kelimenin zıt anlamı yoktur. Özellikle bazı fiillerin karşıt anlamları bulunmamaktadır. Örneğin koş- fiilinin zıt anlamlısı yürü- ya da dur- değildir. Bu üç fiilin de karşıtlık bakımından hiçbir ilgili bulunmamaktadır. Bu durum sor-, bek-, döv- gibi fiiller için de geçerlidir.

Yakın Anlamlı Kelimeler

Aynı anlama gelmemelerine rağmen aralarındaki benzerliklerden ötürü birbirlerinin yerinde kullanılabilen sözcüklere yakın anlamlı sözcükler denir.

Eş Sesli (Sesteş) Kelimeler

Yazılışları ve okunuşları aynı olduğu hâlde anlam ve kökleri itibarıyla farklı olan kelimelerdir. Sesteş kelimelerle yazılışları arasında bazı küçük farklılıklar bulunan sözcükler birbirleriyle karıştırılmamalıdır. Yazılıştaki bu farklılık düzeltme işaretiyle ilgili olabilir.

Ad Aktarması

Bir kelimenin benzerlik ilgisini kurmaksızın kendi anlamının dışında başka bir şeyi ifade etmek için

kullanılmasına ad aktarması denir. “Son gelişmelerden sonra Ankara tavrını değiştirdi.” İfadesinde geçen Ankara sözcüğü, Ankara’daki mevcut hükümeti kastetmektedir.

İkileme

Anlamı pekiştirmek ve dikkatleri anlatıma yoğunlaştırmak için aynı kelimenin, yakın anlamlı kelimelerin ya da karşıt anlamlı kelimelerin tekrarıyla oluşan söz grubudur. İkilemeler gerek yapı gerek anlam yönünden farklı özellikler gösterir. Anlatımda ikilemelerin kullanımının temel amacı anlamı pekiştirmektir.

Deyimler

Anlatıma akıcılık ve zenginlik kazandırmak için birden fazla sözcükten en az birinin gerçek anlamından uzaklaştırılmasıyla oluşturulmuş söz gruplarına deyim adı verilir. Deyimlerin özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- Deyimler, kalıplaşmış sözlerdir.
- Kelimelerin ne yeri ne de kelimelerden herhangi biri değiştirilebilir. Örneğin “ağzında bakla ıslanmamak” deyiminde bakla yerine nohut sözcüğünü koymamız mümkün değil.
- Deyimler genel kural niteliği taşımazlar.
- Deyimler; can çekişmek, ayağa düşmek, göz dikmek deyimlerinde olduğu gibi genellikle yargı bildirmezler.
- Cümle hâlinde olan yani yargı bildiren deyimler de bulunmaktadır: Tencere yuvarlanmış kapağını bulmuş, dostlar alışverişte görsün, atı alan Üsküdar’ı geçti, çoğu gitti azı kaldı...
- Kısa ve özlü anlatım araçlarıdır.
- En az iki kelimededen oluşurlar.
- Deyimler kaç sözcükten oluşursa oluşsunlar tek bir durumu bildirirler: Çoban kulübesinde padişah rüyası görmek: Hayalcilik Deveye sormuşlar “Neden boynun eğri?” “Nerem doğru ki?” demiş: İşin her yanının bozuk olması
- Millî değerleri yansıtır. Kalıplaşmış söz olmaları ve sözcüklerin gerçek anlamları dışına çıkabilmelerinden dolayı başka bir dile çevrilmeleri çok zordur. Argo Sadece belli bir topluluk ya da meslek grubu tarafından kullanılan sözlerdir. Argo sözlerin özellikleri şu şekilde sıralanabilir:
- Argo ifadeler yalnızca belli bir çevre tarafından konuşulur ve anlaşılır.
- Kullanıldığı çevreye özgü bir sözcük ve deyişlerden oluşur.
- Anadilden türetilmiş bir yardımcı dil olarak da görülebilir.
- Argo sözler kendi doğal yapısı içinde sürekli değişen ve gelişen bir özelliğe sahiptir. Atasözleri Deneyim ürünü olan, halk tarafından bilinilerek kullanılan, söyleyeni belli olmayan kalıplaşmış sözlerle atasözü denir. Atasözlerinin özellikleri şu şekilde sıralanabilir:
- Atasözleri kalıplaşmış sözlerdir. Kelimeleri değiştirilemez.
- Kısa ve özlü sözlerdir. Az sözle çok derin anlamlar ifade edilir.
- Atasözleri bir tecrübeye ve gözleme dayanır.
- Atasözleri âdet ve gelenekleri yansıtır.
- Atasözlerinin çoğu mecaz anlamlıdır.
- Mecazlı olmayan atasözleri de vardır
- Atasözlerinde uzunca deneyimlerle ulaşılan yargı sonraki benzer tüm olaylara genellenir.
- Atasözleri halkın gelenek ve göreneklerini yansıtır.
- Atasözleri sanatlı bir anlatıma sahiptir.
- Toplumsal yergiler atasözlerinin konusu olabilir.
- Atasözleri yüzlerce yıllık deneyimin ürünü olarak ait olduğu topluma kılavuzluk yapar.

DERS ADI Türk Dili I

ÜNİTE ADI Kalıplaşmış İfadeler

ÜNİTE NO 9

YAZAR Prof.Dr. LOKMAN TURAN

KALIPLAŞMIŞ İFADELER

Dildeki kalıplaşmış yapılardan özellikle anlatımın daha kolay ve etkili yapılması hususunda faydalanılmaktadır. Atasözleri, deyimler ve ikilemeler bu bağlamda değerlendirilebilecek kalıplaşmış ifadelerdir. Geçmiş tarihin ilk devirlerine dayanan Türkçe, kalıplaşmış ifadeler bakımından oldukça zengindir. Hem söze dayalı kültürün gelişmiş olması hem de sosyal yaşantının kuvvetli olması atasözleri ve deyimlerin fazla olmasını da beraberinde getirmiştir. Her dilde anlatımı zenginleştirmek, kolaylaştırmak ve akıcı hâle getirmek için kullanılan birtakım kalıplaşmış yapılar bulunmaktadır. Dildeki kalıplaşmış bu yapılardan özellikle anlatımın daha kolay yapılması hususunda faydalanılmaktadır.

KALIP/İLİŞKİ SÖZ

"Allah rahmet eylesin, Allah aşkına, İyi akşamlar, tövbe tövbe vb.) ifadeler kalıp /ilişki söz kapsamında değerlendirilebilir. Buna göre kalıp/ilişki sözler, "Bir toplumun bireyleri arasındaki ilişkiler sırasında kullanılması âdet olan birtakım sözlerdir. " Kalıp/İlişki sözler; yapı, işlev, anlam ve bağlam bakımından dört başlıkta incelenebilir:

a)Yapı: Dil birimi olarak kalıp sözler kalıplaşmış olmak, çoğunlukla cümle veya kelime öbeği dizilişinde bir kural olması, belirli cümle ve kelime öbeklerinde yer almak, az sayıda kelimedenden oluşmak gibi özellikler gösterir.

b)İşlev: Kullanım amacı olarak kalıp ifadelerin hangi durumlara özgü ve ne için kullanıldıkları önemlidir. Örneğin "alo", telefonda ses kesildiği zaman iletişimin devam edip etmediğini kontrol amacıyla kullanılan bir kelimedir. İletişimin durumu ve bağlamdan hareketle, dili kullanan kişilere hazır kalıplar sunma anlama ve anlamlandırma çalışmalarında kolaylık sunar.

c) Anlam: Kalıp sözlerin her birinin bir anlamı bazılarının ise birden fazla anlamları bulunur. Kalıp sözlerde genel olarak gerçek anlamın öne çıktığını göz ardı etmemek kaydıyla kimi zaman mecazi söylemler de görülebilmektedir.

d) Bağlam: Kalıp ifadelerin kullanımı bir bağlam içinde gerçekleşir. Uzmanlar bağlam konusunu dil içi ve dil dışı olmak üzere iki başlıkta ele alırlar. Dil içi bağlam, bir dil birimini çevreleyen, ondan önce ya da ondan sonra gelen, birçok durumda söz konusu birimi etkileyen, onun anlamını, değerini, belirleyen birim ya da birimler bütünüdür. Dilbilgisel ve sözdizimsel ilişkilere bağlı olarak ortaya çıkan bu bağlam türünden başka bir de dil dışı bağlam vardır. O da bir dil biriminin kullanıldığı duruma, konuşan ve dinleyenin dil dışı toplumsal, kültürel ve ruhsal nitelikli deneyim ve bilgisine ilişki verilen tümü şeklinde açıklanabilir. Bu bağlamlar dil kullanımını sınırlar veya yönlendirirler. Türk kültüründe atasözleri ve deyimlerin kullanılmasında bazı örtük mesajlar bulunmaktadır.

Hiyerarşik olarak gençler, büyüklere eleştiri veya öğüt nitelikli atasözü veya deyim kullanamazlar. Burada yukarıdan aşağıya doğru bir ilişki söz konusudur (Örn: Üzüm üzüme baka baka kararır.). Ayrıca bir kişi tanıdırsa eğer anlatımda kullanılacak atasözleri ve deyimler bağlamına uygun söylenir (Örn. Kızını dövmeyen dizini döver.). Yeni evlenen birilerine söylenen "Allah bir yastıkta kocatsın." Kalıp sözü yeni arkadaşlara söylenemez. Aynı şekilde eleştiri bağlamında bir durumu yeni ve geç öğrenen birine "Günaydın" denilebilirse de akşam vakti birine "Günaydın" denemez [1].

ATASÖZLERİ

Atasözü, anonim karakter taşıyan, atalardan kaldığı kabul edilen ve toplumun yüz yıllar boyunca geçirdiği denemelerden, ortak düşünce, tutum ve davranışlarıyla dünya görüşünden oluşan, genel kural niteliğindeki kısa, özlü, kalıplaşmış söz olarak tanımlanmaktadır. Tanımdan hareketle atasözlerinin özelliklerini sıralayacak olursak:

- Atasözleri anonim karakter taşımaktadır. Yani atasözlerinin ilk söyleyeni bilinmemektedir. Onu oluşturan topluma aittir. Atasözleri nesilden nesile aktarılan dil varlıklarıdır.
- Atasözleri toplumun ortak düşünce, tutum ve davranışlarından kaynaklanmaktadır. Bir kelime grubunun atasözü olabilmesi için ona kaynaklık eden dili konuşan ulusun ortak değer yargılarını taşıması gerekir.

□ Atasözleri genel kural niteliğinde olup kalıplaşmış, kısa ve özlü olmalıdır. Atasözlerinde bir kelimenin yer değiştirmesi veya herhangi bir kelimenin eş anlamlısının kullanılması mümkün değildir. Ancak kimi atasözlerinin birkaç biçimi olduğu gibi, kimi atasözlerinin kalıbı da bölgeden bölgeye değişir. Toplumun yüzyıllar içinde yaptığı bu değişiklikler yeni bir kalıp ortaya çıkarmıştır. □ Ayrıca atasözleri bir hayat tecrübesinin sonucunda oluşmalıdır. Atasözlerinde genel bir deneyim anlatıldığı ya da bir öğüt verildiği için, yüklem genellikle geniş zamanın ya da emir kipinin olumlu-olumsuz biçimlerindedir. ÖRNEK: Ağaç yaşken eğilir. Düşenin dostu olmaz.

□ Atasözlerinde sözcükler genellikle mecaz anlamlar yüklenerek kullanılır. Atasözünü anlamak ve açıklamak bu mecazların doğru yorumlanmasına bağlıdır. Ancak, mecaza da yanmayan atasözlerimiz de çoktur: Mecazlı atasözleri; Bir elin nesi var iki elin sesi var. Can boğazdan gelir. Mecazsız atasözleri; Dost ile ye iç alışveriş etme. Bugünkü işini yarına bırakma.

□ Atasözlerinin çoğu bir ya da iki tümceyle kurulmuştur. Daha uzun olanları azdır. Atasözlerinin biçim özellikleri ise şu şekilde gruplandırılabilir:

a) Ses yinelemelerine yer verenler: Bazı atasözlerinde ses tekrarları yapılarak ahenk sağlanır. Bu özellikle atasözünün şiirsel yapısını kuvvetlendiren bir özellik olarak dikkat çekmektedir.

b) Ölçülü-kafiyeli (uyaklı) söylenenler: Atasözleri özellikle kalıcılığı artırmak ve söyleyişi kolaylaştırmak maksadı ile şiire benzer bir biçimde söylenmiştir.

c) Karşılıklı konuşma biçimindekiler: Bazı atasözlerinde karşılıklı konuşma yöntemi kullanılarak anlatım etkili hâle getirilmiştir.

d) Öykülemeye başvuranlar: Atasözlerinde bir olay anlatır tarzda öykülemeye başvuranlar da bulunmaktadır.

e) Eksilteli cümle biçimindekiler: Anlatımın bir eylemle tamamlanmadığı atasözleri bu gruba girmektedir.

DEYİMLER

Gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici bir anlatım özelliğine sahip olan kelime öbeği olarak tanımlanan deyim, bir dilin ifade gücünün en büyük göstergesidir. Türkçe, deyimler açısından oldukça zengin bir dildir. Bir olayı, bir durumu çok canlı ve özgün bir biçimde dile getirmek üzere, sözcüklerin kalıplaşmasıyla oluşan ve içindeki sözcüklerin anlamlarının dışında yeni anlamlar taşıyan deyimler kullanılmaktadır. Deyimlerin belli bir yaşantının ve tecrübenin yansımaları olması sebebiyle arka planında etkileyici bir anlatım özelliği taşırlar. Deyimler konuşma ve yazıda az sözle çok şey anlatma konusunda çok etkilidirler. **Deyimlerin Özellikleri**

• Deyimler de atasözleri gibi kalıplaşmış ifadelerdir. Deyimleri oluşturan kelimelerin yerine eş anlamlıları dahi kullanılamaz.

• Deyimler genellikle çekim ekleriyle çekimlenebilir ve bazı deyimlerde araya başka kelimeler girebilir.

• Deyimler kısa ve özlü anlatımlardır. Az sözle çok şey anlatırlar. Deyimler en az iki sözcükten kurulurlar ve bu özellikleri ile mecazdan ayrılırlar. Deyimler genellikle de üç beş sözcüğü geçmezler.

• Deyimlerde kullanılan kelimeler çoğunlukla gerçek anlamlarını kaybederler. Ancak gerçek anlamda kullanılan kelimelerle kurulan deyimler de vardır.

İKİLEMELER

İkileme aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi ve birlikte kullanılmasıdır: “teker teker”, “düşe kalka”, “dügün dernek” vb.

İkilemelerin en önemli özelliği anlatımı kuvvetlendirmesi ve etkili hâle getirmesidir. ÖRNEK: “Ağır ağır çıkacaksın bu merdivenlerden”(Ahmet Haşim-Merdiven)

Cümleye Kattığı Anlamlara Göre İkilemeler:

•Şu yalan dünyaya geldim geleli Tas tas içtim ağuları sağ iken. (Abartma)

•Her yer vıcık vıcık çamurdu. (Pekiştirme)

•Eninde sonunda benim elime düşeceksin. (Kesinlik) Yapılışlarına Göre İkilemeler:

□ Aynı sözcüğün tekrarı ile oluşanlar: Uçurtmalar döne döne yükseldi.

□ Eş ya da yakın anlamlı sözcüklerden oluşanlar: Fabrikada işler ağır aksak yürüyor.

□ Karşıt anlamlı sözcüklerden oluşanlar: Olanlardan az çok haberim var.

□ Biri anlamlı, biri anlamsız sözcüklerden oluşanlar: Yamru yumru bir anteni televizyona bağladık.

□ Her ikisi de anlamsız sözcüklerden oluşanlar: Abur cubur yiyerek sonunda mideyi bozdu.

□ Bir sözcüğün, başına "m" sesi yakıştırılarak tekrarlanmasıyla oluşanlar: Şaka maka derken az kalsın dersten kalıyorduk. Birkaç halı malı aldık.

□ Olumlu-olumsuz sözcüklerden oluşanlar: Ben işten gelir gelmez dışarı çıktılar.

Biçimsel Oluşum Yönünden İkilemeler:

• **Eksiz ikileme:** Ses seda, estek köstek, gele gide...

• **Durum ekleriyle oluşturulan İkilemeler:** İkide bir, kıyıda köşede, inceden inceye...

• **"mi" edatıyla ikileme:** Yaramaz mı yaramaz bir kızdı. Güzel mi güzel bir ev aldık.

• **Ad tamlaması biçimli ikileme:** Beterin beteri bir köye gittik. Yıllar yılı seni bekledim, belki dönersin diye.

- **Bağlaçlı ikileme:** Herkes bu yarışta koştu da koştu. Bu işin üstesinden ancak ve ancak sen gelebilirsin.

Görevlerine Göre İkilemeler

- Pazara araba araba sebze getirdiler. (Sıfat)
- Gide gele bizimle arkadaş oldu. (Zarf)
- Şimdi tasını tarağını topla. (Nesne)
- Bu haldeyken şuradan şuraya gidemem. (Dolaylı Tümleç)
- Genç kızın gözleri ışıltı ışıltıydı. (Yüklem)

KALIP SÖZ/İLİŞKİ SÖZ

En az iki kelimededen oluşmak kaydıyla gerçek/temel anlamda kullanılan ilişki sözler “Bir toplumun bireyleri arasındaki ilişkiler sırasında kullanılması âdet olan birtakım sözlerdir.”[1]. Gökdayı’ya göre kalıp ifadeler anlamlarına göre birtakım kavram alanı temelli alt gruplara ayrılabilir. Hayır dua ve iyi dilek bildirenler: Güle güle oturun, Allah razı olsun, Doğum günün kutlu olsun. Küfür, beddua bildirenler: Lanet olsun, Allah cezasını versin... Duygusal tepkileri dile getirenler: Güler misin ağlar mısın? Allah aşkına, Aklına şaşayım, Güleriz ağlanacak hâlimize. Selamlaşma bildirenler: Günaydın, İyi akşamlar, Selamunaleyküm, Merhaba Ayrılık bildirenler: Hoşça kal, Görüşmek üzere, Elveda, Allah’a ısmarladık. Batıl inançları bildirenler: İyi saatte olsunlar, Elemtere fiş kem gözlere şiş. Bir istek bildirenler: Sadede gelelim, Bize de buyurun, Gereğini arz ederim, Bana müsaade. Konuşanı veya dinleyeni yüceltme bildirenler: Senden iyi olmasın, Sözü balla kestim, Rahatsız ediyorum... Bir isteği kabul veya reddetme bildirenler: Baş üstüne, Allah derim vb. Dinleyeni eleştirme, uyarma, tehdit etme bildirenler: Ben sana gösteririm, Benden günah gitti, Benden söylemesi, Dikkatli ol, Alacağın olsun. Genel bir davranış veya düşünce bildirenler: Tarih tekerrürden ibarettir. Tebdil-i mekânda ferahlık vardır, Her şey olacağına varır. Töre gelenek ve kültürel değerleri yansıtanlar: Yediğin içtiğin senin olsun gezdiğin gördüğün yerleri anlat, Ölülerin ardından kötü söz söylenmez, Küçüklerin gözlerinden büyüklerin ellerinden operim, Ayıptır söylemesi... Dinî inançları bildirenler: Allah bilir, Allah kerim, Allah’tan geldi, Takdir-i ilahi vb.

DERS ADI Türk Dili I

ÜNİTE ADI Türkçede Vurgu ve Tonlama

ÜNİTE NO 10

YAZAR Prof.Dr. LOKMAN TURAN

TÜRKÇEDE VURGU VE TONLAMA

İnsan, hayatını bir birey olarak ve sosyal ilişkiler kurarak toplum içinde sürdürmektedir. Çevresiyle sürekli iletişim hâlinde olan insan, geçmişten günümüze çeşitli iletişim becerilerini ve kanallarını kullanmıştır. Hayatımızın vazgeçilmez bir enstrümanı olan iletişimde konuşma yetisi ön plana çıkmaktadır. Çünkü konuşma, en çok kullandığımız temel dil becerilerinden biridir. Bunun en önemli nedenlerinden biri de, konuşma ile kurulan iletişimde insanın, duygu ve ihtiyaçlarını anlatmada daha hızlı ve pratik olabilmesidir. Bu bakımdan, toplum nezdinde saygın bir yer edinmek ve yapılan işlerde başarılı olabilmek için insanın konuşma yeteneğini geliştirmesi gerekir. Konuşma, en çok kullandığımız temel dil becerilerinden biridir. İnsanlar arasında saygın bir yer edinmek ve yapılan işlerde başarılı olabilmek için konuşma yeteneğini geliştirmek gerekir. Konuşma yeteneğini geliştirmenin ilk adımı, kullanılan dilin sesletim özelliklerini iyi bilmek ve kullanmaktır. Her dilin kendine özgü olan bu sesletim özellikleri vurgu ve tonlama olarak adlandırılmaktadır.

VURGU

Söz içinde bir heceyi, bir kelimeyi diğerlerine göre daha yüksek ses tonuyla söyleyiş süresini uzatarak, öteki hece ya da kelimelerden daha baskılı ve belirgin bir biçimde söylemeye vurgu denir. Vurgu, konuşurken bir hece üzerine düşen hava şiddeti veya soluk baskısı olarak da tanımlanır. Vurgu, konuşmayı tekdüzelikten kurtarmak için söze duygu ve ahenk katar. Vurgu bilerek ve yerinde yapılmadığı zaman konuşma doğallığını kaybeder ve konuşmacı bu durumdan dolayı gülünç duruma düşebilir. Türkçemizde dört tür vurgudan bahsedilebilir:

1- Kelime Vurgusu

2- Cümle Vurgusu

3- Mısra Vurgusu (Ahenk Vurgusu)

4- Şiddet Vurgusu Kelime Vurgusu

1- Her kelimenin bir hecesi üzerinde mutlaka ses baskısı (vurgu) vardır. ÖRNEK: “Heyecan” kelimesinde vurgu son hecededir.

2- Türkçede kural olarak vurgular son hece üzerindedir. İstisnalar hariç kelimeye ekleme yapıldıkça vurgu son heceye doğru kayar. ÖRNEK: hece-- heceler-- hecelerde – hecelerdeki

3- Bazen vurgu sondan önceki hecelerden birine yapılır. Bu tür istisnaları aşağıda gösterelim: İlk heceye: İl, bölge, semt adları İl: Ankara, Samsun, Erzurum... Bölge: Akdeniz, Marmara... Semt: Dikmen, Çankaya, Etlik... Ortadaki hecelerden birine: İl, bölge, semt adları Erzincan, Edirne, Sakarya, Denizli Zarf ve bağlaçlarda ilk heceye: Niçin, ancak, önce, sonra, ayrıca, yalnız, belki, henüz, ansızın... Türkçe kelimelerin aldığı bazı ekler vurguyu bir önceki heceye kaydırır. Bu ekler: “ ce, le, me/ma, se/sa, im/sin”

4- Dilimizde bulunan Arapça- Farsça kökenli bazı kelimelerde uzun heceler vardır. Uzun seslerde istisna bir durum olarak vurgu uzatılan hece üzerinde görünür. Bu kelimeleri öğrenmek gerekir. Zira bu uzatmalar kelimelerin başında, ortasında veya sonunda olabilir. Bu kelimeler için genel bir kural yoktur. Her birinin kendine özel bir vurgusu bulunur. ÖRNEK: kâtil, teâmül, ziyâ...

5- Türkçede “ğ” her zaman, “y” ise bazı durumlarda vurguyu değiştirir. “Ğ” ünsüzü bulunduğu hecede kendinden önce gelen ünlünün uzatılmasına yol açar. Aynı uzatma durumu “y” için de geçerlidir. Söz konusu uzatma, seslendirmede vurgu gibi yansımaktadır. (Yan yana iki ünlü uzatmayı belirtmek için kullanılmıştır.)

6- Sert ve gürültülü çıkan bazı ünsüzler vurguyu buldukları heceye taşırlar. Bunun için söz konusu ünsüzün hecenin son harfi olması gerekir. Bu ünsüzler “ç, k, p, r, ş, z” ÖRNEK: kaçtım, yokmuş, saptı...

7- Abartı amacıyla kullanılan bazı heceler vurguyu kendi üzerlerine alırlar. ÖRNEK: Sımsıcak bir yuva, yemyeşil bir vadi, masmavi bir gök.

8- Birleşik kelimelerde vurgu ilk kelime üzerindedir.

9- Akrabalık isimlerinde vurgu genellikle ilk hece üzerindedir.

- 10- Dil isimlerinde vurgu genellikle -ca, -ça, -ce, ça yapım ekinde önceki hecede bulunur.
- 11- Kelime gruplarında vurgu, grubun başında yer alan kelimenin vurgusunun bulunduğu hecededir. ÖRNEK: Evin kapısı, okulun bacası, masa örtüsü...
- 12- -mı-, mi, -mu, -mü soru eki vurguyu bir önceki kelimenin son hecesine kaydırır.
- 13- - Sesteş kelimelerde vurgu, anlam ayırıcı özellik taşıır.
- 14- Geniş zaman çekimlerinde me eylem eki vurguyu kendi üzerine çeker.
- 15- Olumsuzluk eki -me, soru eki mi, küçültme eki -ce dışında kullanılan ekler vurgu almazlar. “de” ve “ki” bağlaçları vurguyu kendilerinden önceki heceye kaydırırlar.
- 16- Tek heceli sözcüklerde sözcük vurgusundan söz edilemez. Cümle Vurgusu Söz içinde kelime ve kelime gruplarından daha büyük birlik cümledir. Cümlede kendisine bütünlük kazandıran bir vurgusu vardır. Buna “cümle vurgusu” denir. Bu vurgu cümleyi meydana getiren kelime ve kelime gruplarının vurgusundan daha belirlidir. Kimi zaman vurgu, cümle içinde öne çıkarılarak özellikle belirtmek istenen bir anlamı taşıyan kelime üzerine kaydırılır. Böyle olduğu zaman o kelime yükleme yaklaştırılır.
- Ahmet çalışmaya yarın gelecek. (Başka zaman değil)
  - Yarın çalışmaya Ahmet gelecek. (Başkası değil)
  - Ahmet yarın çalışmaya gelecek. (Başka bir şey için değil)
- Cümle başında virgülle ayrılan özneler de kimi zaman vurguyu kendi üzerlerine çekerler: ÖRNEK: Başlamak, bir işi yarı yarıya başarmak demektir. Mısra Vurgusu Şiirlerde görülen kelime vurgusuna “mısra vurgusu” denir. Vurgu, mısralarda daha kuvvetle hissedilir. Ahengi sezdirmek için mısraların kimi heceleri üzerine baskı yapılarak okunur. Şiddet Vurgusu Cümlede kızgınlığı, sevinci, hiddeti, beğenmeyi ve uyarmayı ifade eden kimi kelimeler üzerine dikkati çekmek için daha baskılı söylenir. Bu tarz vurgulara “şiddet vurgusu” denir. ÖRNEK: Ey Türk Gençliği! Birinci vazifen Türk istiklâlini, Türk Cumhuriyetini ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir. (M. ATATÜRK)

DERS ADI Türk Dili I
ÜNİTE ADI Cümlelerin Öğeleri
ÜNİTE NO 11
YAZAR Prof.Dr. LOKMAN TURAN

CÜMLENİN ÖGELERİ

Dilimizde bir duygu ya da düşünceyi tam olarak anlatabilmek amaçlı sözcükler belirli kurallar çerçevesinde bir araya gelir. Cümle oluşturulurken dildeki kelime ve kelime gruplarından faydalanılır. Cümle içerisinde kullanılan her bir parça da cümlelerin bir ögesi olarak görev üstlenir. Kısacası cümleler, belirli görev ve anlam ilgileri ile yan yana getirilen çeşitli öğelerden oluşurlar. Her sözcüğün arkasında yatan kültürel ve tarihsel geçmiş, sözcüklerin yan yana gelmesi ile oluşan cümle yapıları ile anlam kazanmaktadır. Sözcüklerin anlam evrenleri ait olduğu dilin söz diziminde yaşar. Her birey aslında kurduğu cümlelerin, tercih ettiği üslubun yapısında saklıdır. Bu bakımdan eskiler “Üslub-ı beyan aynıyle insandır.” sözüyle insanın, kullandığı ifade biçiminden ibaret olduğunu vurgularlardı. Zihinsel sözlüğünden seçtiği sözcükler ve o sözcüklerle oluşturduğu dizisel bağıntılar ile zihinsel dünyasını betimler. Birey iletişim kurduğu süreç içerisinde iletmek istediği mesajı aktarırken alıcının sosyal statüsüne, cinsiyetine, kültürüne, yaşına ve diğer özellik ve farklılıklarına bakarak cümleler kurar. Annesi ile konuşan bir bireyin kurduğu cümle yapısı ile iş yerinde çalışanlarıyla iletişim kuran işverenin kurduğu cümle yapısı ve bağlamı kesinlikle aynı olmayacaktır. Cümlelerin yapısını ve öğelerini anlamlandıran bireyler, cümlelerin oluştuğu ve oluşturulduğu bağlamı da göz önünde bulundurarak hem dilsel hem de iletişimsel yönlerini güçlendirebilir. Dil, insanın kendisini doğru, güzel ve etkili bir biçimde ifade etmesinin en önemli aracıdır.

CÜMLE

Cümle; bir fikri, bir duyguyu ve düşünceyi, bir oluş ve kılışı tam olarak bir hüküm hâlinde anlatan kelime veya kelime grubu olarak tanımlanmaktadır. Dilimizde bir duygu ya da düşünceyi tam olarak anlatabilmek amaçlı sözcükler belirli kurallar çerçevesinde bir araya gelir. Cümle oluşturulurken dildeki kelime ve kelime gruplarından faydalanılır. Cümle içerisinde kullanılan her bir parça da cümlelerin bir ögesi olarak görev üstlenir. Kısacası cümleler, belirli görev ve anlam ilgileri ile yan yana getirilen çeşitli öğelerden oluşurlar. Cümlelerin öğeleri “Temel Öğeler” ve “Yardımcı Öğeler” olarak iki grupta incelenebilir. Temel Öğeler Cümle içerisinde anlam yükünü temel olarak taşıyan öğelerdir. Cümlelerin temel öğeleri şunlardır: Yüklem Cümledeki hareketi, olayı, işi, yargıyı bildiren, çekimli kelime veya kelime grubuna yüklem denilmektedir. Türkçede cümlelerin en temel ögesi yüklemdir. Yüklem eğer fiil soylu bir sözcükse “fiil cümlesi”; isim soylu bir sözcükse “isim cümlesi” olarak adlandırılmaktadır.

ÖRNEK:

- Sen de bizimle geleceksin. (Fiil cümlesi)
- Bu bizim arabamızdır. (İsim cümlesi) Türkçede yüklem genel olarak sonda yer almaktadır. Ancak bazı durumlarda yüklem yeri değişebilmektedir. Yüklem sonda olduğu cümlelere “kurallı cümle”; yüklem sondan başka bir yerde olduğu cümlelere ise “devrik cümle” denilmektedir.

ÖRNEK:

- Seni bir yerden tanıyorum. (Kurallı cümle)
- Seni sevdim bir gül gibi. (Devrik cümle)

Özne

Yüklemde belirtilen işi yapan varlığa özne denilmektedir. Yükleme sorulacak “Kim?” ve “Ne?” soruları özneyi bulmamızı sağlamaktadır. Türkçede cümle içerisinde özne şu şekillerde kullanılmaktadır:

- a) Gerçek Özne: Yüklemde belirtilen iş veya oluşu yapanın tam olarak söylenmesidir. ÖRNEK: Ahmet camı kırdı.
- b) Gizli Özne: Yüklemde bildirilen işi yapanın açık olarak söylenmemesidir. ÖRNEK: Bütün ödevlerimi bitirdim. (Kim bitirdi? Sorusunun cevabı cümle içerisinde yok. Ancak yüklemdeki I. tekil şahıs eki özneyi bildirmektedir.)
- c) Sözde Özne: Yüklemde belirtilen işi yapmayan, yapılan işten etkilenen varlığın özne görevinde kullanılmasıdır. Aslında nesne görevinde olan bu sözcükler edilgen cümlelerde özne görevini

üstlenmektedirler.

ÖRNEK: Cam kırıldı. (Bu cümlede kırma eylemini asıl yapan belli değildir. Cam sözde öznedir.)

Yardımcı Ögeler

Cümlelerin yüklem ile öznenin dışındaki ögeleri; yüklem anlamını çeşitli yönlerden tamamlayan, tümleyen ögelerdir. Bunlara genel olarak tümleç adı verilir. Tümleçler temel olarak üç ana grupta incelenir: Nesne Cümlede öznenin yaptığı işten etkilenen varlığa “nesne” denir. Nesneyi bulmak için yükleme “neyi? kimi?” soruları veya özneyi bulduktan sonra “ne?” sorusu sorulur. “neyi? Ve kimi?” sorularının cevabı belirtilen nesne, “ne?” sorusunun cevabı ise belirtisiz nesneyi verir.

ÖRNEK: •Ben kitap okudum. (Belirtisiz nesne)

•Ben kitabı okudum. (Belirtilen nesne)

Dolaylı Tümleç

Cümlede yüklem anlamını çeşitli yönlerden tamamlayan ve kesinleştiren; yönelme (-e,-a), bulunma (-de,-da) ve ayrılma (-den, -dan) eklerinden biriyle veya bir edatla birlikte bulunan yalın veya grup hâlindeki ismin cümle bilgisindeki adı “dolaylı tümleç” tir. Yükleme sorulacak “nereye? , nerede? Ve nereden?” sorularıyla cümledeki dolaylı tümleç bulunacaktır.

ÖRNEK: •Babamla evde oturduk. (Nerede oturduk?)

•Annem Ankara’dan gelmişti. (Nereden gelmişti?)

Zarf Tümleci

Cümlede yüklem anlamını zaman, tarz, ölçü, yer, yön vb. bakımlardan daha belirgin duruma getiren, sınırlayan kelime veya kelime gruplarına zarf tümleci denilmektedir. Zarf tümleçleri “durum bildiren zarf tümleci”, “zaman bildiren zarf tümleci”, “miktar bildiren zarf tümleci”, “yer-yön bildiren zarf tümleci” olarak sınıflandırılmaktadır. Zarf tümlecini bulmak için yükleme “nasıl?”, “ne zaman?”, “ne kadar?” ve “nereye?” soruları sorulmalıdır.

ÖRNEK: •Kardeşim koşarak geldi. (Nasıl geldi?)

•Babam sabah eve varmış olur. (Ne zaman varmış olur?)

•Seni çok seviyorum. (Ne kadar seviyorum?) Hâl eklerini almamış hâlde bulunan içeri, dışarı, yukarı, aşağı gibi kelimeler yer-yön bildiren zarf tümleci olurlar. Bu kelimeler hâl eklerinden birini alırsa dolaylı tümleç olurlar.

ÖRNEK: Ali ağaçtan aşağı indi. (Zarf Tümleci) Ali ağaçtan aşağıya inmeye çalışıyor. (Dolaylı Tümleç)

DERS ADI Türk Dili I

ÜNİTE ADI Cümle Çeşitleri I

ÜNİTE NO 12

YAZAR Prof.Dr. LOKMAN TURAN

CÜMLE ÇEŞİTLERİ

Tarihi binlerce yıl ötesine giden dilimiz, yapısı itibarıyla sağlam, esnek, ifade gücü oldukça yüksek bir lisandır. Türkçemizde her bir birimin kendi içinde bir yapılanma şekli söz konusudur. Örneğin sözcüğün yapısı kök ve eklerden meydana gelir. Cümleler de anlattıkları duygu ya da düşünce birimi doğrultusunda yapı, anlam ve sıralanış gibi özellikler açısından farklılıklar gösterirler; başka açılardan ele alındıklarında farklı özelliklerinden dolayı çeşitlenirler. Bu farklılıklar cümleleri yapısına, yüklemine türüne/yerine ve anlamına göre sınıflandırmayı gerektirmektedir. Türkçede cümleler, yüklem türüne göre isim ve fiil cümlesi olarak iki gruba ayrılmaktadır. Fiil cümleleri olumsuzluk ekleri (-ma, -me) ile olumsuz şekle dönüştürülürken; isim cümleleri “değil” kelimesi ile olumsuz hâle getirilmektedir. Yüklem yerine göre cümleler de kurallı (düz) ve devrik olmak üzere iki grupta incelenmektedir. Yüklem sonda olduğu cümleler kurallı (düz), yüklem sondan başka bir yerde olduğu cümleler ise devrik olarak adlandırılmaktadır.

Yüklem Türüne Göre Cümleler

Daha önceki ünitelerde öğrendiğimiz gibi Türkçede kelimeler isimler ve fiiller olarak ikiye ayrılmıştı. Cümlede yüklem görevinde kullanılan kelimenin türüne göre cümleler de “fiil cümlesi” ve “isim cümlesi” olarak iki gruba ayrılmaktadır.

Fiil Cümlesi

Yüklemi çekimli bir fiil olan cümleye “fiil cümlesi” denilmektedir. Yüklem görevinde kullanılan kelime fiil soyludur ve iş, oluş hareket anlamı bildirir. Fiillerin en önemli özelliği olumlu ve olumsuz şekillere girebilmesidir. Bir cümlenin fiil cümlesi olup olmadığını anlamının en kolay yolu yüklemi olumsuz hâle getirmektir. Eğer yüklem olumsuzluk eki “-ma, -me” ile olumsuz hâle getirilebiliyorsa cümle fiil cümlesidir. Örnek: Bütün gece yağmurda dolaşım/dolaşmadım. Seni sokakta koşarken gördüm/görmedim. Kitabı bir hamlede bitirdim/bitirmedim. Yazı yazmaya çok seviyorum/sevmiyorum. Yarın seni görmeye geleceğim/gelmeyeceğim.

İsim Cümlesi

Yüklemi “imek” ek fiili ile fiilleştirilmiş isim soyundan bir kelime olan cümlelere “isim cümlesi” denir. İsim cümlelerinin en önemli özelliği olumsuzluk ekleriyle olumsuz hâle dönüştürülememeleridir. “Seninle geçirdiğimiz günler ne kadar güzeldi.” cümlesinde yüklem görevinde kullanılan “güzel” kelimesi isim soylu bir sözcüktür ve dolayısıyla cümle isim cümlesidir. Müdürümüzün adı Nazım Erol’dur. (Kişinin adı ve soyadından oluşan “ad öbeği”, ek eylem alıp yüklem olmuştur.) Eylemsi (fiilimsi)lerin, ek eylem olarak temel yüklem olduğu cümleler isim cümlesidir. Örnek: Amacımız ödül almaktır. Şaşkınlığının nedeni burayı ilk kez görmesiymiş. Bu çocuk oldukça akıllıdır.

Yüklem Yerine Göre Cümleler

Türkçenin Grameri isimli eserinde Tahsin Banguoğlu Türkçede standart söz diziminin, “özne + zarf tümlecisi + dolaylı tümleş + nesne + yüklem” şeklinde olması gerektiğini belirtmiştir. Ancak Türkçenin, cümlede vurgulanmak istenen ögenin yükleme yaklaştırılması veya cümleye farklı bir ahenk ve anlatım özelliği katabilmek için yüklem yerinin değiştirilebilmesi gibi bir özelliği bulunmaktadır. Bu, Türkçemizin anlatım gücünü ve esnekliği göstermesi bakımından dikkate değer bir hususiyettir. Türkçemizde önemli olan yüklem yeri olmakla birlikte, diğer ögeler amaca göre, cümlenin değişik yerlerinde bulunabilir. Cümlede ögelerin sıralanışının nasıl bir anlam değişmesine sebep olduğunu şu cümlelerde açıkça görebiliriz:

Örnek: •Ben bugün bu işi yapmadım.

•Ben bu işi bugün yapmadım.

•Bugün bu işi ben yapmadım. Ögelerin dizilişine veya yüklem yerine göre cümleleri “kurallı”, “devrik” ve “eksiltili” olmak üzere üç gruba ayırabiliriz.

Kurallı Cümle

Yüklem sonda yer aldığı cümle çeşidine “kurallı cümle” denilmektedir. Daha önce de belirtildiği

üzere dilimizin standart söz dizimin de yüklem sonda yer almaktadır. Kurallı cümle “düz cümle” olarak da adlandırılmaktadır. Örnek: Yağız atlar kişnedi, meşin kırbaç şakladı. Bir dakika araba yerinde durakladı. (Faruk Nafiz Çamlıbel – Han Duvarlarından) On dakika içinde on senelik laf konuştuk. Sabahtan beri gelmeni bekliyorum. Devrik Cümle Türkçenin standart söz dizimin de yüklem sonda yer alır. Yüklemin cümle içerisinde sondan başka bir yerde kullanıldığı cümleler devrik cümle olarak adlandırılmaktadır. Yüklemden sonra tek bir sözcük bile olsa cümle devriktir. Örnek: Bütün gün düşündüm yalnızlığımı ve çaresizliğimi Karda gezip izini belli etmeyen bir tilkidir o. Gidelim sevgilim Sadabad’a. Bekliyorum sonu olmayan ümit sahillerinde. Devrik cümleler özellikle şiirde, hem anlatımı daha etkili bir hâle getirmek hem de vezin ve kafîye kurallarına uydurmak gibi düşüncelerle kullanılmaktadır. Bilindiği gibi ister aruz isterse hece vezni ile söylensin vezinli ve kafiyeli şiirlerde şairi zorlayan biçimsel mecburiyetler vardır. Birleşik fiillerde ad soylu sözcüğün asıl eylemi anlatan “yardımcı eylem” den sonra kullanılması da devriklik oluşturur.

Örnek: •Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki feda!

•(Bu cennet vatanın uğruna kim feda olmaz ki!)

Deyimleşmiş birleşik fiillerde sözcük sırasının değiştirilmesi de devriklik oluşturur.

Örnek: •İlacını geciktirsek babaannem keser iflahımızı.

Eksiltili (Kesik) Cümle

Yüklemi kullanılmadığı hâlde yargı bildiren cümlelerdir. Eksiltili cümleler iyi kurulmak ve yerinde kullanılmak şartıyla anlatıma güç kazandırır, özgünlük sağlar. Edebî metinlerde de karşımıza çıkan eksiltili (kesik) cümle yapısı, fazla kullanıldığı takdirde okuyucuyu, dinleyiciyi rahatsız edebilir.

Karşılıklı konuşmalarda da eksiltili yapılar sıklıkla kullanılır:

Örnek: •Bunun karşılığında ondan ne aldın?

•Hiçbir şey. (almadım)

Olasılık, kesinlik gibi özel anlamlar katmak amaçlanmadığında ek eylem kullanılmaz; cümle eksiltili özellik kazanır. Örnek: Yıl 1919... Mayıs’ın 19’u... (Yıl 1919’du. Mayıs’ın 19’uydu.) Saçları bir demet altın başak... (Saçları bir demet altın başaktı.)

DERS ADI Türk Dili I

ÜNİTE ADI Cümle Çeşitleri II

ÜNİTE NO 13

YAZAR Prof.Dr. LOKMAN TURAN

ANLAMINA GÖRE CÜMLELER

Bir önceki üniteye yüklem türüne ve yerine göre cümle çeşitleri konusunu işlemiştik. Bu üniteye ise anlamına ve yapısına göre cümle çeşitlerini gördük. Cümleler, anlamlarına göre türlere ayrılır. Bu, daha çok yüklem çekimi ile ilgilidir. Yüklem olumlu, olumsuz ve soru biçiminde çekimlenmesi gibi özellikler, cümlenin anlamına göre türünü belirlemede ana etkenlerdir. Cümleler anlamlarına göre üç türe ayrılarak incelenebilir:

Olumlu Cümle

Yargının gerçekleştiğini bildiren cümleler, olumludur. Bu cümlelerin yüklemi varlık, olma veya bulunma bildirir. Biçimce olumsuz görünen bazı cümleler anlam bakımından olumludur.

ÖRNEK: •Nasıl cevap vereceğini bilmiyor değil. (biliyordu) Cümlede iki olumsuz unsurun bulunması cümlenin anlamını olumlu yapar.

ÖRNEK: •Bana neden böyle davrandığını anlamıyor değilim. (anlıyorum) Yapı bakımından olumsuz bazı cümleler soru yoluyla olumlu bir anlam kazanabilir.

Olumsuz Cümle

Yargının gerçekleşmediğini, yapılmadığını bildiren cümleler, anlam bakımından olumsuzdur. Fiilden fiil yapan -ma-, -me- olumsuzluk eki, “değil” edatı ve “yok” kelimesi cümleleri olumsuz yapan unsurlardır. “Ne” bağlama edatıyla kurulan cümleler de anlam bakımından olumsuzdur. Cümlede bu unsur varsa yüklem mutlaka olumlu olmalıdır.

ÖRNEK: “Ne hasta bekler sabahı Ne taze ölüyü mezar Ne de şeytan, bir günahı Seni beklediğim kadar.” (Necip Fazıl Kısakürek) **Soru Cümlesi**

Herhangi bir şeyi öğrenmek için soru unsurlarıyla kurulan cümleler, soru cümlesidir. Soru cümleleri genellikle, soru eki mı (mi, mu, mü) ile yapılır. Ayrıca hani, hangi, kim, kaç, nasıl, ne, neden, niçin gibi soru sıfatı, zarfı ya da zamiri ile de soru cümleleri kurulur. Soru cümlesi olumlu veya olumsuz olabilir. Cümlede soru eki hangi kelimedenden sonra gelirse onu sorar.

ÖRNEK: •Mehmet dün seni aradı mı?

•Mehmet dün seni mi aradı?

•Mehmet dün mü seni aradı? Biçim yönünden soru cümlesi gibi görünen; ancak soru sorup yanıt almak amacıyla kurulmamış cümleler de vardır. Bunlara “sözde soru cümlesi” denir. Sözde soru cümlelerinde amaç, çeşitli duyguları vurgulayarak belirtmektir. Bunlarda duygulanma anlamı çok güçlüyse, cümlenin sonuna soru işareti yerine ünlem işareti konabilir.

ÖRNEK: •A çocuk ben sana demedim mi!

•Cenazeye mi düğüne mi gidiyoruz, bu ne böyle!

Yapısına Göre Cümleler

Cümlede yapı; cümlede yer alan yargı sayısı, bu yargıların bildiriliş biçimi, birbiriyle ilgisi gibi özelliklerle ilgilidir. Türkçede çekimli eylemler, ek eylemle çekimlenmiş ad soylu sözcükler ve öbekler, eylemsiler “yargı” anlamı taşır. Bir cümlenin yapısı; bunların cümledeki sayısı, birlikte kullanılışları, birbirlerine göre durumlarına bakılarak belirlenir. Yapılarına göre basit, bileşik, bağlı ve sıralı cümleler olmak üzere dört cümle çeşidi vardır.

Basit Cümle

Tek yüklem bulunan, tek yargı bildiren cümleler yapı bakımından basit cümledir. Basit cümleyi belirleyen tek yüklem, tek yargının bulunmasıdır. Yüklem dışındaki diğer öğelerin sayısı önemli değildir. Yapısında isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil veya bu tür kelimelerden yapılmış kelime grupları bulunan cümleler, bu unsurlar bağımsız yargı bildirmedikleri için, yapı bakımından basit cümle sayılırlar. ÖRNEK: Bu kadar işi tek başına yapmak zor olabilir. (İsim-fiil) Erken kalkan yol alır. (Sıfat-fiil)

Birleşik Cümle

Temel yargıyı taşıyan “temel cümlecik” ile yan yargıları taşıyan “yan cümlecik/ler”den oluşan, böylece, birden fazla yargı içeren cümlelere, birleşik cümle denir. Bu yapıdaki cümlelerde temel

cümlenin yüklemi çekimli eylem ya da ek eylemle çekimlenmiş ad soylu sözcüktür. Temel cümle asıl yargıyı bildirir ve genellikle cümlenin sonunda yer alır. Türkçede şartlı birleşik cümle, ki’li birleşik cümle, iç içe birleşik cümle, girişik birleşik cümle ve “mi”li birleşik cümle olmak üzere beş çeşit birleşik cümle vardır.

1. Şartlı Birleşik Cümle

İçinde şart kipinden başka bir cümle bulunan cümleler şartlı birleşik cümledir. Şart kipi, diğer fiil çekimlerinden farklı olarak bitmiş bir hareket göstermez, bir yargı ifade etmez. Bu sebeple şart kipiyle bağımsız bir cümle yapılamaz. Şart cümlesi temel cümleyi genellikle şart, zaman, sebep, benzetme gibi anlamlarla tamamlar ve temel cümlenin zarfı olur.

ÖRNEK: •Görevlerini yerine getirirsen herhangi bir sorun çıkmaz. •Beni ne kadar erken ararsan sana o kadar yardımcı olabilirim.

2. Ki’li Birleşik Cümle

Farsçadan dilimize giren “ki” bağlacıyla yapılan birleşik cümledir. Yani yan cümlenin, temel cümleye “ki” bağlacıyla bağlandığı cümlelerdir. “Ki” bağlacı, çekimli bir fiilden sonra gelince bağlaç olur. Bu cümlelerde “ki”ye kadar olan kısım asıl unsur; “ki”den sonraki kısım yardımcı unsurdur.

ÖRNEK: •Duydum ki unutmuşsun gözlerimin rengini. (Gözlerimin rengini unuttuğunu duydum.) Ki’den önceki unsurun isim olması hâlinde “ki”, yardımcı cümleyi asıl cümleye bağlamaz, asıl cümlenin yüklemine onun isim unsuruna bağlar. Böyle cümlelerde söylenmese de anlamda bir değişiklik olmaz.

3. İç içe birleşik cümle

Bir cümlenin herhangi bir görevle başka bir cümlede yer almasıyla meydana gelen birleşik cümledir. Diğer bir deyişle tam yargı bildiren bir cümlenin, temel cümlenin içine öge olarak girdiği cümledir. Araya giren cümle, temel cümledeki anlamı tamamlayan yardımcı cümle olarak nesne veya diğer unsurlardan birinin parçası olur.

ÖRNEK: •Edebiyat öğretmeni: “İçinizde ‘Han Duvarları’ nı okuyan var mı?” dedi. •Hayır, o değil, şu uzun boylu adam, dedi.

4. Girişik birleşik cümle

Yan cümlecikleri fiilimsilerle oluşan birleşik cümlelerdir. Yan cümlecikler temel cümlede öge olarak görev alır.

ÖRNEK: •Dostu ağırlamak düşmanı ağırlamaktan çok zordur.

5. “mi”li birleşik cümle

“mi” (mı, mu, mü) soru edatı, soru anlamını yitirdiğinde ardından kullanıldığı eylem de tam yargı bildiremez; ulaç (bağ eylem) gibi görev yapar ve yan cümle oluşturur. Temel yargısından başka bu yöntemle anlatılmış yan yargı içeren cümleler de birleşik cümle sayılır.

ÖRNEK: •Şu tepeyi de aşınız mı balcılardasınız. (Şu tepeyi aşınca/ aşar aşmaz...)

Bağlı Cümle

Birden fazla cümlenin “fakat, ama, ancak, lakin, ve, veya..” gibi edatlarla bir özneye bağlanarak oluşturduğu cümledir. Her biri bağımsız cümle olan bu cümleler arasındaki ilgi, bağlama edatlarıyla kurulmakta ve pekiştirilmektedir.

ÖRNEK: •Ölmek kaderde var, bize üzüntü vermiyor, Lakin vatandan ayrılışın ıstırabı zor. Yahya Kemâl Beyatlı Sıralı Cümle Tek başına bağımsız yargı bildiren iki veya daha fazla cümlenin bir anlam bütünlüğü içinde sıralanmasıyla kurulan cümlelerdir. Yüklemeleri çekimli fiil olan sıralı cümleler, birbirinden virgül veya noktali virgülle ayrılır.

ÖRNEK: •Bana ulaşmak için önce telefon etmiş, sonra biriyle haber yollamış, olmayınca kendisi gelmek zorunda kalmıştı. Aradaki ilginin ortak cümle öğeleriyle sağlandığı sıralı cümleler bağımlı sıralı cümle; ilginin sadece anlam yönüyle kurulduğu cümleler bağımsız sıralı cümledir.

ÖRNEK: •Ahmet, sokağın başında bizi bekliyormuş, hemen yanımıza geldi, kolumuzdan tutup evine götürdü. (Bağımlı sıralı cümle – özne ortaktır.) •Tarlada, bağda, harmanda aradı; fakat kayıp çakmağını bulamadı. (Bağımlı sıralı cümle – özne, nesne ve dolaylı tümleş ortaktır.)

DERS ADI Türk Dili I

ÜNİTE ADI Örnek Cümle Çözümlenmeleri

ÜNİTE NO 14

YAZAR Prof.Dr. LOKMAN TURAN

İnsanı diğer varlıklardan üstün kılan hususlardan biri ve belki de en önemlisi dildir. Dil vasıtasıyla insan diğer insanlarla duygu ve düşüncelerini paylaşabilir, anlaşabilir ve sözünün kalıcılığını sağlayabilir. Ayrıca dil aynı zamanda bir problem çözme aracıdır. Dilin bu yönünü keşfettiğimizde insan her türlü problemini çözebilir. Türkçenin bu anlamda sınırsız iletişim imkânları vardır. Kimi zaman bir kelimeye yüklediğimiz anlamlar ile duygu ve düşüncelerimizi anlatmaya çalışır, yetmediğinde kelime gruplarıyla, dilin kalıplaşmış yapılarıyla bir çırpıda bütün söylemek istediğimiz şeyleri ifade edebiliriz. Fakat her zaman tam bir cümle merakımızı doğru ve eksiksiz bir şekilde anlatmanın en güzel imkânlarını sunar. Eğer aynı dili konuşuyorsanız işte bu cümlelerin bu dili konuşanlar tarafından bilinen kurallar çerçevesinde kurulması, dilbilgisi kurallarına göre düzenlenmesi gerekir. Dil ve kültür, dil ve düşünce arasındaki ilişki ancak konuşulan dile gösterilen dikkat ve itina ile sürebilecektir. Öyleyse doğuştan itibaren kurallarını kendiliğinden öğrendiğimiz dilimizde anlaşabilmek için bugüne kadar aldığımız eğitimlerle büyük mesafeler katederek günümüze gelmiş bulunuyoruz. Sağlam kurallarıyla bugüne kadar iletişim kurduğumuz böyle bir dilin bir sistemi olduğunu hepsinden önemlisi bu dil yapısı arkasında yüksek bir zekâ olduğunu fark etmemiz gerekir. Günlük hayatımızda konuşma ve yazı dillerinde Türkçenin doğru, güzel ve etkili kullanımı oldukça önemlidir. İnsan, bedenini beslediği gibi aklını, ruhunu ve dilini de beslemelidir. Bunu, kelimeleri düzgün ve doğru bir şekilde kullanarak, cümlenin yapısını doğru bir biçimde öğrenip uygulayarak, Türkçenin mühim eserlerini dikkatle okuyarak ve hepsinden daha önemlisi, ana diline saygı gösterip sahip çıkarak başarabilir. İletişim imkân ve vasıtalarının tarihte hiç olmadığı kadar çeşitlendiği günümüzde kendini doğru ve etkili ifade edebilmek her zamankinden daha önemli bir hâle gelmiştir. Türkçemizi kurallarına uygun kullanmak, hepimizin ortak sorumluluğu ve mecburiyetidir. Türkçenin kendisine has kuralları ve bir sistemi vardır. Bu matematiksel dili çözümlmek için cümle mimarisini bilmek, sözdizimsel yapıyı ortaya koymak gerekir. Nasıl ki kelimenin yapısı kök ve eklerden meydana geliyorsa, cümle de duygu ve düşünceler doğrultusunda yapı, anlam ve sıralanış gibi özellikler açısından farklılıklar gösterirler. Türkçenin cümle mimarisinde “özne+zarf tümleci+dolaylı tümleç+nesne+yüklem” şekline bir sıra söz konusudur. Öncelikle Türkçe cümle yapısını, cümlede hangi öğelerin nerede bulunduğunu bilirse cümle çözümlenmede işimiz kolaylaşır. Ancak bu durum kurallı cümleler için geçerlidir. Bu ünite, 12. ve 13. ünitelerde gördüğümüz konuların örnek çözümlenmelerle pekiştirme amacı güttüğü için kısaca bu iki üniteyi özetlemekte fayda bulunmaktadır. 12. ünite cümle çeşitlerini öğrenmiş, buna göre “yüklemine göre”, “yüklemin yerine göre” cümle çeşitlerini görmüştük. Buna göre yüklemine göre cümleler fiil ve isim cümleleri olmak üzere iki başlıkta incelenmişti. Yüklemine göre cümleler: Fiil cümlesi, yüklemi çekimli olan, isim cümlesi ise yüklemi –imek fiili ile fiilleştirilmiş isim soyundan bir kelime olan cümlelere deniyordu. Yüklemine yerine göre cümleler Yüklemine yerine göre cümlelerde ise, bazen çeşitli gerekçelerle ki en önemlilerinden biri vurgulanmak istenen ögenin yükleme yaklaştırılması veya cümleye farklı bir ahenk ve anlatım özelliği katabilmek için yüklemine yerinin değiştirilmesi söz konusu olabiliyordu. Bu durumda kurallı, devrik ve eksilti cümle yapısı karşımıza çıkıyordu. Tabiatıyla yüklemine sonda bulunduğu cümleler “kurallı”, yüklemine sonda değil de kendisinden sonra tek bir kelime bile gelse “devrik”, yüklemine kullanılmadığı, fakat bir yargı bildirdiği durumlarda “eksilti” oluyordu. 13. ünite cümle konusunu işlerken “Anlamına göre cümleler”, “Yapısına göre cümleler” olmak üzere iki temel başlık üzerinde durmuştuk. Anlamına göre cümleler, olumlu, olumsuz ve soru olmak üzere üçe ayrılıyordu. Eğer cümlede olumlu bir yargı söz konusuysa olumlu, olumsuz bir yargı bulunuyorsa olumsuz cümle var demektir. Yapılarına göre cümleler ise basit, bileşik, bağlı ve sıralı cümle olmak üzere dört başlıkta ele alınıyordu. Cümle çözümlenmesini tam olarak yapabilmek için şu soruları ve cevaplarını bilmek gerekir:

1. Cümlede yüklem görevinde kullanılan kelime hangisidir?
2. Diğer öğeleri bulmak için yüklemine hangi sorular sorulmalıdır? Buna göre sorularımızı sıralayalım.
3. Yüklemine türüne göre nasıl bir cümledir?

- İsim cümlesi mi?
  - Fiil cümlesi mi?
4. Anlamına göre nasıl bir cümledir?
- Olumlu cümle mi?
  - Olumsuz cümle mi?
  - Soru (olumlu soru-olumsuz soru) cümlesi mi?
5. Yüklemine göre nasıl bir cümledir?
- Kurallı cümle mi?
  - Devrik cümle mi?
6. Yapısına göre nasıl bir cümledir?
- Basit cümle mi?
  - Birleşik cümle (şartlı birleşik, ki'li birleşik, iç içe birleşik) mi?
  - Bağlı cümle mi?
  - Sıralı cümle (bağımlı sıralı cümle, bağımsız sıralı cümle) mi? Şimdi yukarıdaki soruları örnek cümleler üzerinde cevaplamaya çalışalım.
1. Örnek cümle: Akıl akıldan üstündür. Cümlenin ögeleri: Akıl (özne)+akıldan (dolaylı tümlec)+ üstündür(yüklem)
2. Örnek Cümle: “Hırsızlar kapıyı kırıp içeri girmişler.” Cümlenin ögeleri: Hırsızlar (özne)+ kapıyı kırıp (durum zarfı)+ içeri (yer-yön zarfı)+ girmişler (yüklem)
3. Örnek Cümle: “Hangi resmime baksam ben değilim.” Cümlenin ögeleri: Ben (gizli özne)+ hangi resmime baksam (zarf tümlec)+ ben değilim (yüklem)
4. Örnek Cümle: “Neden böyle düşman görünüyorsunuz yıllar yılı dost bildiğim aynalar.” Cümlenin ögeleri: Neden böyle düşman (zarf tümlec)+ görünüyorsunuz (yüklem)+ yıllar yılı dost bildiğim aynalar (özne)
5. Örnek Cümle: “El elin eşeğini türkü çağırarak arar.” Cümlenin ögeleri: El (özne)+ elin eşeğini (belirtili nesne)+ türkü çağırarak (zarf tümlec)+arar (yüklem)
6. Örnek Cümle: “Mümkün müydü seni bir an bile aklımdan çıkarmam.” Cümlenin ögeleri: Mümkün müydü (yüklem)+ seni bir an bile aklımdan çıkarmam (özne)